

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ

ΚΩΣΤΑΣ Μ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ

Μία κοινωνική θεωρία μαρξικού τύπου είναι σε θέση να καταδείξει ότι η ύπαρξη κανόνων γενικής ισχύος μπορεί κάλλιστα να συμβαδίζει με την υποκείμενη παραγωγή κοινωνικής αδικίας και ανισότητας. Ότι δηλαδή η καθιέρωση τυπικής ισότητας ενώπιον του νόμου και η αναγνώριση τυπικής ελευθερίας μπορεί να συγκαλύπτει διαδικασίες συρρίκνωσης της έμπρακτης ελευθερίας των ανθρώπων στις υπαριχτές αστικές κοινωνίες. Επίσης η τυπική ισότητα μπορεί να αποδεικνύεται συμβατή με τη διεύρυνση της κοινωνικής ανισότητας, όπως στη σημερινή εποχή της νεοφιλελεύθερης πολιτικής.

Με την έννοια αυτή, μονάχα μία κριτική θεωρία δικαιοσύνης,¹ ως κοινωνική θεωρία μαρξικού τύπου, μπορεί να είναι μέχρι τέλους και με ιστορική συνέπεια αληθινά χειραφετητική. Και πάντως πολύ περισσότερο από ό,τι θεωρίες εξισωτικού φιλελευθερισμού (egalitarian liberalism). Οι σιέψεις που έπονται αφιερώνονται στην υπεράσπιση της θέσης ότι, ως προς την κριτική της ανισότητας, η κριτική θεωρία δικαιοσύνης, χάρη στη σύνδεσή της με την κριτική της πολιτικής οικονομίας, είναι και επιστημολογικά και ηθικοπολιτικά αριότερη από την αντίστοιχη αντίληψη του εξισωτικού φιλελευθερισμού.

I. Ο εξισωτικός φιλελευθερισμός για την ισότητα

Αξίζει να ανασυγκροτήσουμε, σε αδρές γραμμές, την αντίληψη του εξισωτικού φιλελευθερισμού για την ισότητα, προς την οποία η κριτική θεωρία δικαιοσύνης εμφανίζει ορισμένα –όχι αμελητέα– σημεία σύγκλισης, αλλά και ουσιώδη σημεία απόκλισης. Παραδειγματικώς ας χρησιμοποιήσουμε τη σχετική ανάλυση του Κύμλικα (Will Kymlicka), αφού αυτή, όχι μόνον είναι ευσύνοπτη και επιτυχής, αλλά μπαίνει και στον κόπο να ασχοληθεί με τη μαρξική θεωρία, πράγμα όχι ιδιαίτερας σύνθεσης για αγγλοσαξωνικές θεωρίες αυτού του τύπου.²

Α. Ο εξισωτικός φιλελευθερισμός, με βασικούς ειφραστές τους Τζων Ρόουλς (J. Rawls) και Ρόναλντ Ντουόρκιν (R. Dworkin), φρονεί ότι η κύρια αρχή διανεμητικής δικαιοσύνης συνίσταται σε τούτο: Πρώτον, ο καθένας δικαιούται πρόσβασης στους αναγκαίους πόρους ζωής εξίσου με κάθε άλλον. Δεύτερον, ο προσδιορισμός των μεριδίων συμμετοχής καθενός στον κοινωνικό πλούτο πρέπει να είναι ευαίσθητος ως προς τις προσωπικές επιλογές και τις φιλοδοξίες των ατόμων (choice-sensitive), αφενός, και αδιάφορος ως προς τα χαρίσματά τους (endowment-insensitive), αφετέρου.

Στο φως αυτής της θεμελιώδους αρχής κοινωνικής δικαιοσύνης, δικαιολογήσιμες είναι μονάχα όσες διανεμητικές ανισότητες απορρέουν από τις ελεύθερες επιλογές και τις προσδοκίες των ατόμων, δηλαδή συνάπτονται προς παράγοντες που υπόκεινται σε προσωπικό έλεγχο, στην ατομική ευθύνη καθενός. Αντιθέτως, εκείνες οι ανισότητες που δεν υπόκεινται σε προσωπικό έλεγχο και σε ατομική ευθύνη δεν είναι δικαιολογήσιμες, οπότε χρειάζονται κάποια μορφή αποζημίωση από την κοινωνία προς όφελος των μη προνομιούχων.

Τέτοιες ανισότητες οφείλονται στη διαφορετική κοινωνική προέλευση καθενός, στην εύνοια της τύχης, στις ιδιαίτερες φυσικές κλίσεις, ή αντιθέτως, στην αθέλητη μειονεξία καθενός ατόμου. Αναπλήρωση πόρων ζωής επιτρέπεται να γίνεται από την κοινωνία σε όσους στερούνται τέτοιων πόρων ανυπαίτιως, ανεξάρτητα από τη θέληση και τις προσπάθειές τους. Δεν απαιτείται να γίνεται σε εκείνες τις ανισότητες που επηγάγουν από ελεύθερες επιλογές σχεδίων ζωής των ατόμων.

Έστω το υποθετικό παράδειγμα δύο ανθρώπων που ξεκινούν μία πορεία ζωής από ένα κοινό σημείο ισαρχέγονης αφετηρίας, δηλαδή με ίδιους πόρους, ποιοτικά και ποσοτικά. Χάρης όμως στην ελευθερία επιλογής που διεκδικούν ο καθένας για τον εαυτό του, ο ένας από αυτούς επιλέγει να περιποιείται κήπους κατ' επάγγελμα, ενώ ο άλλος προτιμά να ασχοληθεί επαγγελματικά με κάποιο άθλημα, π.χ. το τένις. Εάν τώρα, καθ' οδόν στον βίο τους, ανακλύψει συγκριτικά κάποια οικονομική ανισότητα, που ριζώνει σε αυτή την αφετηριακή επιλογή ζωής που καθένας από τους δύο έχει ακολουθήσει, αυτή η ανισότητα δεν είναι καθόλου αθέμιτη,³ αρκεί φυσικά να έχουν τηρήσει και οι δύο τις επιταγές της έννομης τάξης.

Σε αυτή την περίπτωση, θα ήταν ηθικοπολιτικώς άδικο να γίνει κάποια αναδιανομή, με σκοπό να αποικατασταθεί η αρχική οικονομική ισότητα ανάμεσά τους, πρεσβεύει ο Κόμλινκ. Εάν λόγου χάριν ο αθλητής δαπανήσει απερίσκεπτα τα αγαθά που έλαβε αρχικώς, σε αντίθεση με τη συνετή και επωφελή χρήση τους από τον κηπουρό, τότε δεν νομιμοποιείται να αναμένει βοήθεια από τον δεύτερο, δηλαδή εν τέλει από την οργανωμένη κοινωνία. Εάν μάλιστα, για τον λόγο αυτόν, ο αποτυχών αθλητής αχθεί στην απόφαση να προσφέρει μισθωτή εργασία στον κηπουρό, προκειμένου να συντηρηθεί, τότε η μεταξύ τους σχέση δεν περιέχει κάποια αξιοκατάκριτη εκμετάλ-

λευση του ενός από τον άλλο, διότι θα πρόκειται για αποτέλεσμα που σχετίζεται με την κεντρική επιλογή που ο καθένας από τους δύο έχει ασπασθεί ελευθέρως και υπευθύνως στον βίο του.

Αναδιανομή εισοδημάτων και περιουσιών είναι θεμιτή και αναγκαία, μονάχα εφόσον κάποιοι έχουν επωφεληθεί από το τυχαίο γεγονός ότι ξεκίνησαν με μεγαλύτερο πλούτο από τους άλλους ή αξιοποίησαν καταλλήλως τα εκ φύσεως δεδομένα, ανώτερα σωματικά και πνευματικά, χαρίσματά τους. Σε παρόμοιες περιπτώσεις προσγίνε-ται κάποια αδικία εις βάρος των υπολοίπων, οι οποίοι δεν είχαν την τύχη να πορευ-θούν στη ζωή τους με ανάλογες προδιαγραφές σε προϋπάρχοντα πλούτο και σε φυσικά προσόντα. Επομένως δεν είναι κοινωνικώς άδικη οποιαδήποτε ανισότητα προκύψει στην ατομική ιδιοκτησία των μεν και των δε.

Β. Διαφορετικά λοιπόν από τη μαρξική θεωρία, ο εξισωτικός φιλελευθερισμός δεν προχωρεί σε περαιτέρω κριτική του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και ανταλ-λαγής.⁴ Θεωρεί απλώς ότι ο τελευταίος θα έπρεπε να οικοδομείται με διαρθρώσεις που να εγγυώνται την τήρηση της θεμελιώδους αρχής κοινωνικής δικαιοσύνης που προαναφέρθηκε, εις τρόπον ώστε η διανομή του κοινωνικού πλούτου να ανταποκρι-νεται σε συνειδητές επιλογές των ατόμων και όχι σε τυχαίες, ανεξέλεγκτες περιστάσεις. Η μαρξική θεωρία επικρίνεται έτσι, αφού αυτή εκτιμά ότι οι «ανταλλαγές εργασίας» μεταξύ των ατόμων και η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και εργασίας είναι εγγενώς άδικες στον καπιταλισμό, οδηγώντας απαραίτητως σε εκμετάλλευση των μεν επί των δε.

Για τους οπαδούς του εξισωτικού φιλελευθερισμού, τουναντίον, οι σχέσεις ιδιο-κτησίας και συνακολούθως οι «ανταλλαγές εργασίας» αρκεί να διευθετηθούν έτσι, ώστε να αποβαίνουν προς όφελος των αδυνάτων και όσων χρειάζονται πρόσθετους πόρους ζωής, για να ζήσουν αξιοπρεπώς. Αυτοί οι πόροι ζωής μπορούν να εξευρεθούν με ανα-διανεμητικές παρεμβάσεις στο κοινωνικό εισόδημα όσων ευτύχησαν να έχουν σημεία αφετηρίας στη ζωή τους για τα οποία δεν έχουν κοπιάσει, όπως οι κληρονομητές σχέ-σεις περιουσίας ή κάποια ιδιαίτερα φυσικά προσόντα. Αντιθέτως δεν πρέπει να θίγο-νται οι σχέσεις ιδιοκτησίας και το κοινωνικό εισόδημα από χρήση αλλότριας εργατι-κής δύναμης, όποτε οι φορείς τους έχουν επιτύχει στον βίο, μόνο και μόνο διότι ένα-μαν πρόσφορες επιλογές, σε αντίθεση με άλλους που στράφηκαν προς λιγότερο επι-τυχείς ατραπούς.

Η μαρξική θεωρία επιπλήττεται λοιπόν από τον εξισωτικό φιλελευθερισμό, πρώ-τον, διότι υποτίθεται ότι εμπεριέχει μία αδιαφοροποίητη καταγγελία των σχέσεων ιδιοκτησίας και των σχέσεων κεφαλαίου-εργασίας, και, δεύτερον, διότι, με το να επι-κεντρώνει το ζήτημα της εκμετάλλευσης στις σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας, αποκόπτει δήθεν από την εμβέλεια της κοινωνικής δικαιοσύνης άλλες κατηγορίες προσώπων.

Τέτοιοι είναι άνθρωποι ανήμποροι και κοινωνικώς αδύνατοι, που δεν συμμετέχουν στην αγορά εργασίας. Εις βάρος τους καμμία απόσπαση υπεραξίας δεν μπορεί να διενεργείται, άρα ούτε και κάποια εκμετάλλευση. Η μαρξική θεωρία της «κοινωνικής αδικίας ως εκμετάλλευσης» θα αποδεικνυόταν έτσι κανονιστικώς προβληματική αλλά και ηθικοπολιτικώς υπερβολικά περιοριστική.

Κατά το πρώτο σημείο, η μαρξική θεωρία ψέγεται ως προσκολλώμενη σε μία μονοδιάστατη αντίληψη για την κοινωνική αδικία ως εκμετάλλευση, ενώ, κατά το δεύτερο σημείο, ελέγχεται ως περιοριζόμενη σε μία υπερβολικά στενή βάση για το νόημα της κοινωνικής αδικίας, εις βάρος της εργατικής τάξης και μόνον αυτής. Αυτή η διπλή μομφή ανάγεται προφανώς, σε τελευταία ανάλυση, σε μία βαθύτερη ηθικοπολιτική διαφορά. Οι οπαδοί του εξισωτικού φιλελευθερισμού, καίτοι μέμφονται πολλές πτυχές των χωρών του «υπαρκτού καπιταλισμού», ωστόσο εξακολουθούν να πιστεύουν ότι η αρχή κοινωνικής δικαιοσύνης που ενστερνίζονται ανταποκρίνεται καλύτερα σε συστήματα παραγωγής και ανταλλαγής με ελεύθερη αγορά και με ατομική ιδιοκτησία σε μέσα παραγωγής.

Στις σελίδες που ακολουθούν θα υποστηρίξω ότι αμφότεροι οι ψόγοι εναντίον της μαρξικής θεωρίας, όχι μόνον είναι αβάσιμοι, αλλά και αντιστρέφονται εναντίον των φιλελεύθερων επικριτών της. Grosso modo, ως προς το πρώτο σημείο, ο εξισωτικός φιλελευθερισμός απολήγει να ομιλεί για κοινωνική δικαιοσύνη με διατήρηση των σχέσεων εκμετάλλευσης, ενώ, ως προς το δεύτερο σημείο, ομιλεί για κοινωνικό αποκλεισμό ως εναλλακτική προσέγγιση στη μαρξική θεωρία της εκμετάλλευσης, καθαγιάζοντας τον «εγλιεσμό» όσων εντάσσονται σε σχέσεις μισθωτής εργασίας και εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης από τους κατόχους κεφαλαίου. Καθ' οδόν ελπίζω να διαφανεί ότι η διατήρηση των σχέσεων εργασίας-κεφαλαίου είναι εν πολλοίς ασύμβατη με κεντρικά αιτήματα κοινωνικής δικαιοσύνης, που ο ίδιος ο εξισωτικός φιλελευθερισμός εισφέρει, ιδίως στο ζήτημα της κοινωνικής ισότητας.

II. Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΗ ΑΥΘΑΙΡΕΣΙΑ ΤΟΥ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟΥ ΑΤΟΜΙΣΜΟΥ

1. Μεθοδολογικός ατομισμός στον εξισωτικό φιλελευθερισμό

Η κριτική θεωρία δικαιοσύνης εμφανίζει σαφή υπεροχή απέναντι σε θεωρίες εξισωτικού φιλελευθερισμού, διότι είναι σε θέση να καταδείξει με συνέπεια την κανονιστική απαξία της εκμετάλλευσης. Εκμετάλλευση προκύπτει κατά βάση από το ότι η τάξη των κατόχων κεφαλαίου μπορεί να απομυζά υπεραξία από την ενωμένη εργατική δύναμη της μισθωτής εργασίας, επειδή ήδη διαθέτει αποκλειστικά εμπράγματα δικαιώματα πάνω στα αναγκαία για την αναπαραγωγή της κοινωνίας μέσα. Πρόκειται για

αιτιώδη σύνδεσμο στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής και όχι για περιστασιακό συσχετισμό.

Είναι εντελώς παραπλανητική η ιδέα, ότι ο Μαρξ ομιλεί για «ανταλλαγές εργασίας» *μεταξύ ατόμων* και ότι θεωρεί αυτές εξ ορισμού και σε κάθε περίπτωση εκμεταλλευτικές. Εδώ *δεν πρόκειται απλώς για διαπροσωπικές σχέσεις ανάμεσα σε μεμονωμένα άτομα*,⁵ όπως αφελώς υποθέτει ο Κύμλικα, δέσμιος του μεθοδολογικού ατομισμού τον οποίο αποπνέουν οι θεωρίες του εξισωτικού φιλελευθερισμού. Ο Μαρξ ομιλεί για την ιδιοποίηση της εργατικής δύναμης από τους κατόχους κεφαλαίου, *ως διαφορετικές κοινωνικές τάξεις*, με διακριτές θέσεις στον καταμερισμό εργασίας.

Α. Εν παρόδω θα ήταν χρήσιμο να γίνει μία αντίκρουση αυτής της τάσης θεωρητικών αναλυτικών κατευθύνσεων για την επινόηση διανοητικών πειραμάτων που υποτίθεται ότι φιλοδοξούν να μειώσουν την πολυπλοκότητα των μακροκατηγοριών της κοινωνικής θεωρίας, με υποθετικά «παιγνία» μεταξύ μικρού αριθμού «ατόμων». Παρόμοια παραδείγματα χρησιμοποιούνται ευρέως από θεωρητικούς που συμμερίζονται την αναλυτική φιλοσοφία, πέρα από πολιτικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Είτε πρόκειται για τον νεοφιλελεύθερο Νόζικ (R. Nozick) είτε για τον φιλελεύθερο Κύμλικα είτε για σοσιαλιστές,⁶ όπως ο Έλστερ (J. Elster) ή ο Βαν Πάρις (Ph. Van Parijs), όλοι αυτοί μετέρχονται τέτοια αυθαίρετα παραδείγματα, στο θέμα που μας απασχολεί, προκειμένου να καταδείξουν ότι η «εκμετάλλευση» δεν είναι «κατ' ανάγκην» κοινωνικώς άδικη.⁷

Παρόμοια παραδείγματα υπολαμβάνουν δύο ή τρεις πρωταγωνιστές, εν είδει Ροβινσώνα Κρούσου και ιθαγενούς Παρασιευά. Η διανοητική ελευθεριότητα μιας «ρωβινσωνιάδας» αυτού του τύπου, εν ολίγοις, συνίσταται στο ότι αφορμάται από μία αδιαφοροποίητη και μεθοδολογικώς μη ελεγκτή αφαίρεση από τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Αποχωριζόμενο μεθοδολογικώς το ατομικό πράττειν από το κοινωνικό πεδίο αναφοράς του και από την ιστορικότητα του τελευταίου, επενδύεται από τον θεωρητικό με όποιες ιδιότητες *αυτός* προεπιλέγει.

Στο παράδειγμα του Κύμλικα υποτίθεται σιωπηρώς ότι οι φανταστικοί δρώντες – και εμμέσως η συνολική κοινωνία – λειτουργούν συμφώνως προς τους νόμους της καπιταλιστικής παραγωγής και ανταλλαγής. Συγχρόνως, όμως, το παράδειγμα τούτο ομιλεί αίφνης για μία ριζική αναδιανομή των κοινωνικών πόρων, τέτοια που στην ιστορική πραγματικότητα θα σήμαινε μία τεράστια αλλαγή στις δομές μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Μας καλεί δηλαδή να φαντασθούμε μία εντελώς απροσδιόριστη «κοινωνία», στην οποία – προς στιγμήν και ως δια μαγείας – θα είχαν εξαφανισθεί οι κοινωνικές αδικίες και στην οποία όλοι θα ετίθεντο συγχρόνως στην ίδια γραμμή αφετηρίας με κοινά εφόδια. Όπως περίπου οι άποικοι του Φαρ Ουέστ, προτού ξεχυθούν στην περιπέτεια της κατάκτησης απάτητων – κυρίως από λευκούς, βεβαίως – εδαφών.

Σε παρόμοιες τοποθετήσεις είναι πρόδηλο ότι απουσιάζει μία θεώρηση ως προς τη δομή της κοινωνίας για την οποία πρόκειται, για τη διαίρεση κοινωνικής εργασίας μέσα σε αυτή, για τα πιθανά υποκείμενα ενός κοινωνικού μετασχηματισμού, για συλλογικές και αντιμαχόμενες σκοποθεσίες. Ελλείπει ακόμη μία θεωρία μετάβασης προς την υποθετική εύτακτη κοινωνία της ισότητας, στην οποία προσβλέπει ο εξισωτικός φιλελευθερισμός.

Υποθετικές αφηγήσεις με λιποβαρείς επιστημολογικές προδιαγραφές αυτού του είδους χάνουν κάθε σχέση βαρύτητας προς τον ιστορικό χρόνο και το κοινωνικό γίγνεσθαι. Τα τυπικά πλαίσια σκέψης στα οποία αυτές βασίζονται προκύπτουν με ακαθόριστες αφαιρέσεις από τα ουσιώδη συγκροτητικά γνωρίσματα της κοινωνίας και έλκονται από τα μορφολογικά επιφαινόμενά της. Έτσι, οι δήθεν αιτιώδεις εξηγήσεις που προτείνουν δεν είναι τίποτε περισσότερο από τυχαίοι συσχετισμοί, στερούμενοι εξηγητικής πειθούς ή θεμελιωτικής ισχύος.

Για να επανακαάμψουμε στο παράδειγμα του Κύμλικια, καθίσταται απλώς ακατανόητο, π.χ., πώς ο κηπουρός ή ο παίκτης του τένις απέκτησαν τη σχετική επαγγελματική προοπτασιευή; Σε τί και πώς κατανάλωσαν τους πόρους ζωής που αρχικώς έλαβαν; Προφανώς ερχόμενοι σε συναλλακτικές επαφές με τρίτους, οι οποίοι όμως, στο παράδειγμα του συγγραφέα, λάμπουν δια της απουσίας τους. Με τίνων αποφάσεις έγινε η αρχική κατανομή των πόρων αυτών ή γίνεται τυχόν η μεταγενέστερη αναδιανομή τους υπέρ των αδυνάτων; Σε περίπτωση διαφωνίας ανάμεσα στους δύο υποθετικούς πρωταγωνιστές, ως προς την αρχική κατανομή ή την επιγενόμενη ανακατανομή, πώς λύνονται οι σχετικές έριδες και αμφισβητήσεις; Κ.ο.κ. Ερωτήματα τα οποία εγκυλούν αυτό ακριβώς που το αποστειρωμένο διανοητικό πείραμα του Κύμλικια θέλησε αρχικώς να αποφύγει, δηλαδή τους καταναγκασμούς – και εντός αυτών τις δυνατότητες – που αναπτύσσονται για τους επί μέρους δρώντες μέσα στον καταμερισμό κοινωνικής εργασίας.

Β. Ποια μπορεί να είναι λοιπόν η εξηγητική σημασία ή το κανονιστικό ενδιαφέρον παρόμοιου παραδείγματος; Δύο ενδεχόμενα φαίνονται εκ πρώτης όψεως: Είτε πρόκειται για ένα σχήμα κατανόησης της πραγματικής ιστορικής εξέλιξης του καπιταλισμού, είτε πρόκειται για εικασία γύρω από μία πιθανή μελλοντική εξέλιξη, υπό τον όρο ότι θα συντρέξει ένας μετασχηματισμός του καπιταλισμού.

Η πρώτη υπόθεση είναι εντελώς αβάσιμη, βάσει της *πραγματικής* ιστορικής πορείας του καπιταλισμού. Οι ιστορικές μορφές που προσέλαβε η πρωταρχική κεφαλαιοκρατική συσσώρευση απέχουν έτη φωτός από την ισαρχέγωνα αφετηρία των «ατόμων», ως ελεύθερων και ίσων, που ξεκινούν δήθεν με ίδιους πόρους ζωής. Από αυτή τη σκοπιά, το παράδειγμα του Κύμλικια αδυνατεί παντελώς να ερμηνεύσει, πολύ λιγότερο να αιτιολογήσει, έστω και εκείνες τις υπαρκτές ανισότητες που ο εξισωτικός φιλελευθερι-

σμός θεωρεί ως θεμιτές. Εδώ η ασυνέπιά του συνίσταται σε ότι καταλήγει να νομιμοποιεί ηθικά κάποιες ανισότητες, που –σε καμία περίπτωση– δεν έχουν προκύψει με τον εξωραϊστικό τρόπο που το παράδειγμα του Κύμλικια τις παρουσιάζει.

Το δεύτερο ενδεχόμενο, επομένως, μοιάζει κάπως περισσότερο ελπιδοφόρο. Το εφεύρημα του Κύμλικια μάλλον αποτελεί *υποθετικό* παράδειγμα, σε περίπτωση που κάποτε – ως κεραυνός εν αιθρία – ο καπιταλισμός θα μετασχηματιζόταν. Δεν πρόκειται για επαγωγικώς σχηματισμένη ιστορική εμπειρία από ήδη συντελεσμένα συμβάντα, αλλά για – κατ’ ανάγκην υποθετικές – προβλέψεις. Οι προβλέψεις αυτές θα ζεινούσαν από τη φανταστική ιδέα, ότι στιγμιαίως ο ιστορικός χρόνος σταματά, η κοινωνία αναδιαρθρώνεται ριζικά και όλοι οι κοινωνικοί φέρονται – υποχρεωτικά ή εθελοντικά, δεν έχει πια σημασία – στην ίδια γραμμή αφετηρίας, όπως περίπου συμβαίνει σε αγώνες δρόμου.⁸

Εντούτοις, ενόσω παρόμοιος πειραματισμός δεν λαμβάνει χώραν ιστορικώς – και προφανώς είναι πρακτικώς αδύνατο να συμβεί με αυτή τη μορφή – στη μακροκλίμακα της συνολικής κοινωνίας, τότε ο κάθε θεωρητικός (ιδίως της αναλυτικής φιλοσοφίας) εκφράζει *απλώς εικασίες* σχετικά με τη *μέλλουσα* ανατροπή της υποθετικής πρωταρχικής ισότητας. Άρα και από αυτής της απόψεως το κρινόμενο παράδειγμα αποδεικνύεται ανίκανο είτε να «εξηγήσει» επιστημονικά είτε να «αιτιολογήσει» κανονιστικά οτιδήποτε.

Κατά βάθος, το παράδειγμα του Κύμλικια αποτελεί *ένα διανοητικό πείραμα που τείνει να δικαιολογήσει* *υπαρκτές ανισότητες στον καπιταλισμό*. Βασίζεται στην προαπόφαση ότι, και αν ακόμη ποτέ γινόταν προς στιγμήν ένας εξισωτικός μετασχηματισμός του καπιταλισμού, η μέλλουσα ιστορική εξέλιξη νομοτελειακά θα κατέληγε σε αναβίωση των ανισοτήτων που πρόσκαιρα θα είχαν εξομαλυνθεί. Εάν όντως αυτός είναι ο υπόρρητος στόχος της επιχειρηματολογικής επινόησης του Κύμλικια, τότε αυτή αποτελεί καθαρώς *ιδεολογική* λήψη του ζητουμένου. Ίσως τελικά ο «εξισωτικός» φιλελευθερισμός δεν είναι και τόσο εξισωτικός, μετά από προσεκτικότερη φιλοσοφική εξέταση.

Μία παρατήρηση ακόμη φαίνεται αναγκαία: Ο οιονεί στιγμιαίος «εξισωτικός» μετασχηματισμός του καπιταλισμού, έτσι όπως υπονοείται στο παράδειγμα που εξετάσαμε, δεν έχει την παραμικρή σχέση με «σοσιαλιστικό» μετασχηματισμό του καπιταλισμού, τουλάχιστον όπως τον οραματίσθηκε ο Μαρξ. Κατά τη γνώμη του τελευταίου, η σοσιαλιστική μετάβαση, αναγκασμένη να διατηρήσει σε απροσδιόριστο χρονικό βάθος νησίδες και οικονομικές δραστηριότητες ελεύθερης αγοράς, θα παρέμενε αναποτρέπτως *ανισωτική* κοινωνία για μεγάλο χρονικό διάστημα. Και φυσικά η σκέψη αυτή του Μαρξ φαίνεται πολύ πιο ρεαλιστική ιστορικά από ό,τι φανταστικά παραδείγματα, όπως αυτό του Κύμλικια ή άλλα ανάλογα της αναλυτικής φιλοσοφίας.

2. Ατομικό πράττειν και κοινωνική ολότητα

Α. Αντιθέτως στην κοινωνική θεωρία του Μαρξ, η κοινωνική ολότητα δεν συλλαμβάνεται με επαγωγική γενίκευση από τις ατομικές υπάρξεις και δράσεις των μελών της. Η κοινωνική ολότητα αποτελεί αντικείμενο αναστοχασμού *με αφαίρεση από το ατομικό πράττειν* των επιμέρους υποκειμένων, συγκροτώντας ένα δεσμευτικό πλαίσιο αναφοράς της ατομικής συμπεριφοράς.⁹

Οι κοινωνικές διαδικασίες μπορούν να κατανοηθούν ως τέτοιες στα ουσιώδη τους χαρακτηριστικά, ανεξάρτητα από τους σκοπούς των επιμέρους δρώντων. Οι σκοποθεσίες των τελευταίων καθίστανται κατανοητές, μονάχα αφού έχει προηγηθεί η διερεύνηση των ιστορικών και κοινωνικών όρων διάθρωσης της αστικής κοινωνίας.¹⁰ Και είναι ακριβώς αυτοί οι όροι που διευκολύνουν ή δυσχεραίνουν τις ατομικές επιδιώξεις και προσμονές.

Πρόκειται για *μεθοδολογικώς ελεγκτές αφαιρέσεις* από τις σκοπιές των μεμονωμένων δρώντων, προκειμένου αυτές να κατανοηθούν ως διαμεσολαβημένες από κοινωνικές διαδικασίες που επιβάλλονται στους δρώντες ως εξωτερική αναγκαιότητα, είτε την αποδέχονται είτε αντιδρούν σε αυτήν. Κατά συνέπεια, σε μία χώρα της υποσαχάριας Αφρικής, ας πούμε, θα ήταν απλώς εξωπραγματικό να διανοηθεί κανείς να επιλέξει το επάγγελμα είτε του κηπουρού είτε του τεννίστα! Σε παρόμοια ομάδα χωρών είναι εντελώς αμφίβολο αν θα μπορούσε να λειτουργήσει καν το παράδειγμα του Κύμλικα, ακόμη και αν επινοούσε περισσότερα ρεαλιστικά επαγγέλματα, εν όψει των συνθηκών ανάπτυξης και των γεωγραφικών ιδιαιτεροτήτων των αντίστοιχων χωρών.

Εξάλλου η κοινωνία δεν περιορίζεται να προσφέρει στα άτομα ευκαιρίες για υλικά οφέλη, όπως υπονοούν μονίμως οι επινοήσεις της λεγόμενης θεωρίας των παιγνίων. Η κοινωνία διαπλάθει ένα πλαίσιο συλλογικής ύπαρξης, μέσα από το οποίο τα άτομα δίνουν νόημα στη δική τους ζωή όσο και στην ίδια την κοινωνική συνύπαρξη. Εγωιστικά κίνητρα δράσης μπορούν να μετασχηματίζονται σε λιγότερο ιδιοτελή κίνητρα του πράττειν, σε σκοπούς που προάγουν ένα γενικευμένο καλό κλπ.

Τούτο γίνεται μέσα από τη χρήση της γλώσσας και εντός μορφών ζωής που περιλαμβάνουν τους δρώντες, ακόμη και αν αυτοί τοποθετούνται κριτικά απέναντι στις επικρατούσες μορφές ζωής. Σε αυτές τις μορφές ζωής, πραγματικές ή διεκδικούμενες, ενυπάρχει μία κανονιστική διάσταση ανεξάλειπτη για τα νοήματα που οι άνθρωποι σχηματίζουν. Η κατανόηση του νοήματος των αξιών, λόγου χάριν, από τις οποίες είναι καλό να διέπεται ο ανθρώπινος βίος, ατομικά και συλλογικά, δεν είναι ούτε φυσική ούτε αμιγώς διανοητική διεργασία. Είναι μία σύνθετη επικοινωνιακή και πολιτισμική διεργασία, η οποία προάγεται μέσα από ομιλιακά ενεργήματα. Διεξάγεται με τη χρήση της γλώσσας,¹¹ ως μεσάζον μέλος ανάμεσα στα πράγματα και στα νοήματα, όπως διαμορφώνεται και η ίδια ως κοινωνική πρακτική και ως μορφωτική διαδικασία.

Μέσα από τη διατομική επικοινωνία οι άνθρωποι διαμορφώνονται σε κοινωνικά όντα, αποκτούν τη δυνατότητα να εννοήσουν τα συμφέροντα των άλλων, σε συνάρτηση και με το προσωπικό τους συμφέρον. Η ατομική ιδιοπροσωπία μπορεί να αναπτυχθεί μονάχα σε σχέση προς το σύστημα κοινωνικών σχέσεων στο οποίο εντάσσεται, είτε ευθυγραμμίζεται παθητικά προς αυτό είτε πασχίζει ενεργητικά να ξεφύγει από τις αλλοτριωτικές επιδράσεις που αυτό εξασκεί πάνω στον καθένα από μας.

Β. Χωρίς αυτή την παλινδρομική κίνηση προς το κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς του, το ατομικό πράττειν δεν μπορεί καν να συγκροτηθεί ως κατηγορία της κοινωνικής θεωρίας. Χωρίς την αναδρομή προς την οντολογία του κοινωνικού και τις αξίες που αναπτύσσονται μέσα σε αυτό αντινομικά, το ατομικό πράττειν δεν μπορεί καν να θεματοποιηθεί ως θεωρητική έννοια. Άλλωστε η κοινωνία δεν είναι μονάχα ένας δαιδαλώδης μηχανισμός αιτιακών αλυσίδων μέσων προς ατομικούς σκοπούς. Είναι και σύνολο σκοποθεσιών, οι οποίες μπορούν να ιεραρχηθούν και να αποτιμηθούν αξιολογικά. Η έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας, ας πούμε, είναι αδύνατον να αποσπασθεί από το ζήτημα των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής και από το αντίστοιχο κανονιστικό πλαίσιο τους. Αυτές πάλι προϋποθέτουν αναστοχασμό πάνω στον ιστορικό χωρισμό ιδιοκτησίας και εργασίας στις *αστικές κοινωνίες*.

Στην περισσότερο καθαρή μορφή του – π.χ. σε νεοφιλελεύθερες θεωρίες του σурμου – ο μεθοδολογικός ατομισμός θεωρεί ως ορθολογικό μονάχα το συσχετισμό μέσων προς σκοπούς που θέτουν τα άτομα.¹² Η «κοινωνία» δεν είναι διακριτό υποκείμενο. Δεν είναι τίποτε άλλο ή περισσότερο από άθροισμα ατόμων και των οικογενειών τους. Ως τέτοια η «κοινωνία» δεν μπορεί να συνδέεται με γενικότερους σκοπούς.

Επομένως μία ανάλυση υπό το πρίσμα της συνολικής κοινωνίας επικρίνεται από παρόμοιες θεωρήσεις και ως μεθοδολογικώς ανυπόστατη και ως αξιολογικώς ανεπίτρεπτη, διότι, αν ο κοινωνικός ιστός απωθηθεί από τη θεωρία ως κάτι το νοηματικώς άπιαστο και στερημένο αξίας, τότε κάθε λόγος για κοινωνικές αξίες χάνει το νόημά του, αφού τίθεται εκτός του πεδίου διαπλοκής των αλυσίδων δράσης από ξέχωρες ατομικές συμπεριφορές. Η ιδέα της δίκαιης διανομής του κοινωνικού πλούτου θεωρείται τοιουτοτρόπως ως διανοητικός αντικατοπτρισμός ή λαϊκιστική δημαγωγία.¹³

Οι θεωρίες του εξισωτικού φιλελευθερισμού δεν ταυτίζονται φυσικά με αυτόν τον φιλοσοφικό σολιψισμό. Από την άλλη πλευρά, όμως, οι τυποποιήσεις των παραδειγμάτων που επιστρατεύουν δεν αποπειρώνται καν να αποδεσμευθούν από το πνεύμα του μεθοδολογικού ατομισμού, προσχωρώντας αποφασιστικά σε ένα μεθοδολογικό υπόδειγμα όρων συνολικής κοινωνίας. Βεβαίως ο πολιτικός φιλελευθερισμός αυτοκαταννοείται ως *κανονιστική* θεωρία, που δεν αντιστοιχεί σε κάποια «φιλελεύθερη» θεωρία *κοινωνικής οντολογίας*.

Παρά ταύτα, στις φιλελεύθερες αναλύσεις λανθάνει κάποια ιδέα για το ποιόν της αστικής κοινωνίας. Η ιδέα αυτή, όμως, συγκροτείται με αφηρητά μορφολογικά γνωρίσματα της αστικής κοινωνίας, την εξατομίκευση, τον εγωισμό, τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε ασύνδετους δρώντες, που ως οικονομικά υποκείμενα αναπτύσσουν διαφορετικές καμπύλες προτιμήσεων. Υποτίθεται ότι οι δρώντες αναζητούν θεσμούς κατ' αρχήν πρόσφορους για *αντίστοιχους* σκοπούς – δηλαδή για τη μεγιστοποίηση του *προσωπικού* οφέλους–, διατεθειμένοι απλώς να δεχθούν ορισμένες μετριαστικές διορθώσεις αυτών των θεσμών για λόγους κοινωνικής συνοχής.

III. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΣΥΜΒΑΤΗ ΜΕ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ;

1. Η εκμετάλλευση ως ανισοκατανομή σχέσεων ιδιοκτησίας και κοινωνικής ισχύος συν εξαγωγή υπεραξίας από την ενωμένη εργατική δύναμη

Α. Οι θεωρίες του εξισωτικού φιλελευθερισμού είναι σχεδόν πάντοτε αμιγώς δεοντοκρατικές, χωρίς να θεματοποιούν καν τη δομική συγκρότηση της αστικής κοινωνίας. Έτσι *στερούνται προδιαγραφών κοινωνικής θεωρίας που θα επέτρεπε σοβαρό στοχασμό πάνω στην εκμετάλλευση που είναι εγγενής στον καπιταλισμό. Υποθέτουν σιωπηρώς ένα προοδεδομένο κοινωνικό προϊόν προς (ανα)διανομή, αφήνοντας ανεξέταστη την κατανομή των όρων της κοινωνικής παραγωγής.*

Αδυνατούν ή δεν επιθυμούν, επομένως, να αντιληφθούν ότι «αν ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής προϋποθέτει αυτή την καθορισμένη κοινωνική μορφή των όρων παραγωγής, την αναπαράγει κιόλας ακατάπαυστα. Δεν παράγει μόνο τα υλικά προϊόντα, αλλά αναπαράγει ασταμάτητα τις σχέσεις παραγωγής, μέσα στις οποίες παράγονται τα προϊόντα αυτά, αναπαράγοντας έτσι και τις αντίστοιχες σχέσεις διανομής».¹⁴

Ακόμη χειρότερα, οι θεωρίες αυτές αντιλαμβάνονται το κεφάλαιο ως κάποιο πράγμα και όχι ως κοινωνική σχέση,¹⁵ όπως στην κριτική της πολιτικής οικονομίας. Η τελευταία, αντιθέτως, εκτιμά ότι οι σχέσεις ιδιοκτησίας αποτελούν τη νομική και την κοινωνική βάση για την περαιτέρω παραγωγή εμπορεύσιμων πραγμάτων (αγαθών και υπηρεσιών). Η εκμετάλλευση όμως των πραγματικών παραγωγών από τους κατόχους κεφαλαίου δεν συνίσταται απλώς σε ανισωτικά αποτελέσματα στη *διανομή* κοινωνικού πλούτου που έχει ήδη παραχθεί. Συνίσταται επίσης στο ότι η συνολική διαδικασία κατατείνει στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας και εκμετάλλευσης, στη *διαιώνιση* δεδομένων σχέσεων κοινωνικής ιδιοκτησίας.

Τούτο καθίσταται εφικτό *χάρη σε μία αρχική ανισοκατανομή κοινωνικής εξουσίας. Αυτή λειτουργεί ως εφελκυστικό για τον προσπορισμό υπεραξίας από τους οικονομικώς ανίσχυρους*

εργαζομένους προς όφελος των οικονομικώς ισχυρών. Τούτο γίνεται, καθόσον ο ανισότιμος έλεγχος πάνω στους παραγωγικούς πόρους της κοινωνίας εξασφαλίζει μία άνιση εξουσία σε όσους επωφελούνται από αυτή τη δομική διάρθρωση. Χάρι σε αυτήν όσοι στερούνται ιδίων παραγωγικών πόρων ωθούνται να πωλήσουν την εργατική δύναμή τους στους κατόχους των πόρων αυτών, των μέσων παραγωγής και εργασίας. Οι τελευταίοι δρέπουν το παραγόμενο προϊόν συνολικά, συμπεριλαμβανομένης της υπεραξίας.

Γίνεται φανερό, λοιπόν, ότι η ανισότητα μεταξύ αυτών των δύο ταξικών πόλων, όχι μόνον είναι ήδη παρούσα στην αφετηρία της σχέσης κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας, αλλά και επιβαρύνεται από τα αποτελέσματα της κεφαλαιακής σχέσης. Εκδηλώνεται δηλαδή τόσο κατά την εκκίνηση της εργασιακής διαδικασίας, ως ανισότητα μεταξύ του αγοραστή και του πωλητή της εργατικής δύναμης, όσο και στο πέρας (του πρώτου κύκλου) της διαδικασίας αξιοποίησης του επενδυμένου κεφαλαίου. Από αυτής της πλευράς στοιχειοθετείται πλέον ως ανισότητα μεταξύ των αληθινών παραγωγών (των εργαζομένων) και όσων νέμονται τα μέσα παραγωγής, ως προς την ιδιοποίηση του συνολικού προϊόντος που στο μεταξύ έχει παραχθεί.¹⁶

Η θεμελιακή αυτή ανισότητα κινείται επομένως και στα δύο επίπεδα της σχέσης κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας, τόσο στο καθαυτό εργασιακό όσο και στο επίπεδο της αξιοποίησης του επενδυμένου κεφαλαίου. Και επειδή η σχέση αυτή εκτείνεται σε διάρκεια, εύκολα συνειδητοποιούμε ότι αναπαράγει στο διηνεκές την κοινωνική ανισότητα. Παρά τις όποιες, συγκυριακές ή μη, συνδικαλιστικές επιτυχίες, παρά τους αγώνες των δυνάμεων της μισθωτής εργασίας για διατήρηση και περαιτέρω βελτίωση των συνθηκών υπό τις οποίες χωρεί η εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης. Ακόμη και όποτε συμβαίνει τούτο, ούτε η κοινωνική ανισότητα ούτε η εκμετάλλευση εξαφανίζονται.

Πιστεύω ότι στις θεωρίες του εξισωτικού φιλελευθερισμού απουσιάζει κάποια εμβαθυμένη ανάλυση των δομικών σχέσεων που αναπτύσσονται εν γένει ανάμεσα στις σχέσεις κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και επικοινωνίας, αφενός, και στις δικαιοπολιτικές προϋποθέσεις σύστασης και λειτουργίας αυτών των σχέσεων, αφετέρου. Αντιθέτως, η κριτική θεωρία δικαιοσύνης, όπως και η κριτική της πολιτικής οικονομίας, προσεγγίζει την αστική κοινωνία ως ιστορικό μόρφωμα που συγκείται σε μία αντινομική σύνθεση μορφής και περιεχομένου της κοινωνικής αναπαραγωγής του βίου.¹⁷

Η *μορφή* της αναπαραγωγής του κοινωνικού βίου στην αστική κοινωνία θεσμικώς παρουσιάζεται ως επικοινωνία τυπικώς ελεύθερων και ίσων υποκειμένων δικαίου, που δρουν συμφώνως προς τους νόμους της έννομης τάξης. Πίσω όμως από τα επιφανόμενα της ελεύθερης αγοράς, η επικοινωνία αυτή εδράζεται πάνω σε σχέσεις εκμετάλλευσης και περιορισμένης ελευθερίας μεταξύ των ανθρώπων. Ακουμπά πάνω σε ανισότιμες ταξικές σχέσεις ανάμεσα σε ιδιοκτήτες των μέσων εργασίας και παραγωγής

και σε όσους στερούνται τέτοιων μέσων. Γι' αυτό τον λόγο η μορφή της κοινωνικής αναπαραγωγής στην αστική κοινωνία προσανατολίζεται σε γενικευμένο ανταγωνισμό, σε κτητική συμπεριφορά, στην ιδιοτελή αποκόμιση από τους μεμονωμένους δρώντες προσωπικών ωφελειών μέσα από την αγορά.

Οι άνθρωποι έρχονται σε επικοινωνία μέσα σε πλέγματα σχέσεων που διαμεσολαβούνται από χρήμα, κεφάλαιο, εμπορεύματα. Αναπτύσσουν σχέσεις δεκτικές ωφελιμοθηρικών υπολογισμών, μη αμοιβαίες, αδιάφορες, ουτιδανές. Στην κοινωνία της γενικευμένης εμπορευματικής ανταλλαγής καλλιεργούνται ροπές εγωιστικής απόλαυσης και η νοοτροπία ότι όλα τα πράγματα έχουν την τιμή τους, αποτιμώμενα χρηματικά.¹⁸ Υπό τις συνθήκες αυτές, είναι δύσκολο να ανθίσουν σχέσεις αδελφοσύνης, φιλαλληλία, αλληλεγγύη. Οι άνθρωποι χωρίζονται και αντιτίθενται μεταξύ τους βάσει του ανταγωνιστικού πνεύματος της αγοράς και της ατομικής ιδιοποίησης. Αυτοκατανοούνται ως άτομα σε ανταγωνισμό και όχι σε συνεργασία με τους άλλους, με τάσεις εγωιστικού και κτητικού χαρακτήρα.¹⁹

Εντούτοις, το *περιεχόμενο* της αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής σφραγίζεται από τον κεφαλαιοκρατικό καταμερισμό εργασίας και από τον συνεργατικό χαρακτήρα της κοινωνικής παραγωγής, μολοντί κατά τα λοιπά η συνολικώς παραγόμενη υπεραξία του κοινωνικού προϊόντος περιέρχεται στους κατόχους των μέσων παραγωγής. Το περιεχόμενο αυτό, συνεπώς, διαστρέφεται εγγενώς από τους θεσμικώς παγιωμένους τύπους ατομικής και ανισότιμης πρόσβασης καθενός στα μέσα αλλά και στα αποτελέσματα της κοινωνικής συνεργασίας. Η κριτική κοινωνική θεωρία διατυπώνει λοιπόν ως αίτημα του πρακτικού λόγου *η μορφή της κοινωνικής αναπαραγωγής ιστορικά να εναρμονισθεί προς το πραγματικό περιεχόμενό της.*

Μονάχα εφόσον η θεωρία εγκύψει στη βαθύτερη ιστορικότητα της αστικής κοινωνίας, είναι σε θέση να κατανοήσει γιατί, παρ' όλα αυτά, η γενικευσιμότητα της ίσης ελευθερίας δεν μπορεί να αναχθεί εξολοκλήρου στην εκμεταλλευτική μορφή της κοινωνικής αναπαραγωγής στον καπιταλισμό. Έτσι μόνο μπορεί να κατανοηθεί ικανοποιητικά η αναντιστοιχία ανάμεσα στα αιτήματα της ίσης ελευθερίας, από τη μία πλευρά, και στο ανισωτικό και ανελεύθερο κεφαλαιοκρατικό υπόβαθρο της κοινωνικής ζωής, από την άλλη.

Β. Όποιος πιστεύει ειλικρινώς στο θεμελιακό δικαίωμα των ανθρώπων να αναπτύσσονται με τρόπους αντάξιους προς την ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν μπορεί παρά να αξιώνει ηθικώς και πολιτικώς την αναδιοργάνωση ή την ανατροπή των κοινωνικών βάσεων πάνω στις οποίες οι ανθρώπινες υπάρξεις συνθλίβονται σε σχέσεις εκμετάλλευσης και υποταγής. *Το αίτημα της ελευθερίας είναι αξεχώριστο από τη δημιουργία των όρων της ελευθερίας.* Ειδικά όμως μπορεί να μεταπίπτει σε ταξικό προνόμιο, παρὰ την τυπική ισότητα όλων έναντι του νόμου και τη συμπαρομαρτούσα τυπική ελευθερία.

Η έννοια της ισότητας –στις θεωρίες του εξισωτικού φιλελευθερισμού– μένει ατελής, ενόσω παραθεωρείται ότι η ανισότητα προικαλείται από ένα διπλό δομικό γνώρισμα του καπιταλισμού. Το γνώρισμα τούτο έγκειται στην κατοχή των μέσων παραγωγής από μία κοινωνική μειοψηφία, δυνάμει της οποίας αποσπάται υπεραξία από την ενωμένη εργατική δύναμη των εργαζομένων. Υποκειμένη αιτία του συστήματος της μισθωτής εργασίας είναι ακριβώς ο κοινωνικά άνισος έλεγχος πάνω στα μέσα παραγωγής και εργασίας.

Οι κάτοχοι κεφαλαίου σφετερίζονται τον ελεύθερο χρόνο που παράγεται για την κοινωνία από τις δυνάμεις της μισθωτής εργασίας. Επειδή όμως ο ελεύθερος χρόνος – μαζί με μία στοιχειώδη οικονομική άνεση – είναι αναγκαία συνθήκη για την πολιτισμική καλλιέργεια των ανθρώπων, η ανισοκατανομή των κοινωνικών πόρων επιδρά δυσμενώς και στις δυνατότητες μόρφωσης των ανθρώπων που ανήκουν στις υποτελείς κοινωνικές τάξεις.²⁰

Αυτό όμως παραβλέπεται από τον εξισωτικό φιλελευθερισμό, ίσως διότι διαφορετικά θα ωθούνταν οι οπαδοί του σε ριζικότερη κριτική του καπιταλισμού. Είναι πολιτικώς απρόθυμοι να παραδεχθούν ότι η ανισότιμη πρόσβαση των ανθρώπων στους αναγκαίους πόρους ζωής είναι ταξικώς προσδιορισμένη, αλλά και ότι συνίσταται ακριβώς στον ιστορικό χωρισμό των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής και εργασίας στον καπιταλισμό. Έτσι ομιλούν για διόρθωση αυτής της ανισότιμης πρόσβασης, δίχως όμως να θιγούν οι κοινωνικές βάσεις που την παράγουν και την αναπαράγουν. Δέχονται να αντιμετωπίσουν το σύμπτωμα, όχι όμως και να καταπολεμήσουν την παθογένεια που το προκαλεί! Εξάλλου κάνουν λόγο μονίμως για «άτομα» και σχεδόν ποτέ για «κοινωνικές τάξεις».

Ενώ λοιπόν στην αγορά εργασίας αναπτύσσεται μία τυπικώς συμμετρική, ισότιμη και με την έννοια αυτή δίκαιη σχέση ανάμεσα σε πωλητές και αγοραστές εργατικής δύναμης, αλλιώς έχουν τα πράγματα στη σφαίρα της παραγωγής. Σε αυτήν, η εν λόγω σχέση μεταβάλλεται σε ασύμμετρη, ανισότιμη και άδικη, διότι, ενώ η εργατική δύναμη είναι «το ζωντανό συστατικό στοιχείο του ίδιου του κεφαλαίου»,²¹ οι εργοδότες οικειοποιούνται μονομερώς και ιδιοτελώς το σύνολο της αξίας που αυτό το ιδιόρρυθμο εμπόρευμα – η εργασία – παράγει.

Ως εκ τούτου, στις σχέσεις κεφαλαίου και εργασίας διαπράττεται μία θεμελιακή αδικία. Αυτή μειώνεται οπωσδήποτε, αλλά πάντως δεν εξαλείφεται, από τις προστατευτικές ρυθμίσεις υπέρ της μισθωτής εργασίας σε Κράτος κοινωνικής πρόνοιας (welfare state). Η παραγόμενη αδικία είναι «κοινωνική», με διπλό νόημα.

Κατά πρώτο λόγο, επειδή η εμβέλειά της ξεπερνά κατά πολύ τις εξατομικευμένες σχέσεις των επιμέρους εργαζομένων προς τον εργοδότη τους. Οι σχέσεις αυτές συμπυκνώνουν κατ' ουσίαν την ανταγωνιστική θέση δύο διαφορετικών ταξικών πόλων.

Κατά δεύτερο λόγο, η «αδικία» που ανακύπτει κρίνεται με κανονιστικά κριτήρια κατά κάποιον τρόπο «εκτός» του ισχύοντος νομικού συστήματος, το οποίο και επικυρώνει τις δεδομένες και ανισότιμες σχέσεις κοινωνικής ιδιοκτησίας. Τα κριτήρια αυτά τεμηριώνονται πάντως με τρόπο δεσμευτικό, χάρη στην υπερατομική λογική του κεφαλαιοκρατικού καταμερισμού εργασίας.

Βεβαίως, οι οπαδοί του εξισωτικού φιλελευθερισμού, προς τιμήν τους, δεν συμπεριλαμβάνουν στα πρωταρχικά αγαθά προς διανομή το δικαίωμα στην ιδιοκτησία πάνω σε μέσα παραγωγής της κοινωνικής ζωής. Ορθώς φρονούν ότι η κανονιστικότητα της ίσης ελευθερίας αφορά απλώς προσωπικούς πόρους ζωής για τον καθένα χωριστά και για όλους μαζί. Θα ήταν συνεπέστερο, ωστόσο, να προτείνουν περισσότερο θαρρετά μία διαφορετική πολιτική αντίληψη της ιδιοκτησίας, *από δικαίωμα αποκλεισμού των άλλων σε δικαίωμα πρόσβασης όλων σε κάποια αγαθά ζωτικά για την ανθρώπινη ύπαρξη.*

2. Η συμβολή καθενός στον κοινωνικό πλούτο ως διανεμητική αρχή. Ποια η συμβολή του κατόχου κεφαλαίου ειδικότερα;

Α. Για όποιον παίρνει στα σοβαρά το ίσο δικαίωμα όλων στην ελεύθερη ανάπτυξη καθενός, οφείλει να αναμετρηθεί με το ζήτημα του κριτηρίου ουσιαστικής ισότητας που προτείνει. Αν αυτό συνίσταται στη διαφοροποιημένη συμβολή καθενός στον κοινωνικό πλούτο, ερωτάται περαιτέρω σε τι ακριβώς συνίσταται η συμβολή των κατόχων κεφαλαίου. Άραγε η απόσπαση της υπεραξίας από τους άμεσους παραγωγούς νομιμοποιείται για το λόγο ότι ανταμείβει τη συνεισφορά των κατόχων κεφαλαίου; Αν αυτό ευσταθούσε, τότε η ιδιοποίηση της υπεραξίας από τους κεφαλαιούχους ενδεχομένως δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί εμεταλλευτική των εργαζομένων. Τούτο όμως δεν ευσταθεί.

Η μαρξική κριτική έχει καταδείξει με αδιάσειστο τρόπο, πιστεύω,²² ότι οι κάτοχοι των μέσων παραγωγής καρπώνονται τη δημιουργούμενη υπεραξία, όχι φυσικά επειδή την παρήγαγαν οι ίδιοι, αλλά επειδή το δικαίωμά τους αυτό απλώς επικυρώνεται από την έννομη τάξη, από τις ήδη υφιστάμενες σχέσεις ιδιοκτησίας. *Η αξία των μέσων παραγωγής απλώς ενσωματώνεται στο τελικό προϊόν των εμπορευμάτων και υπηρεσιών, όμως η ζωντανή εργασία είναι που δημιουργεί νέα αξία. Εξάλλου τα μέσα παραγωγής είναι και αυτά, κατά κανόνα, αποτέλεσμα εργατικής δύναμης που έχει καταβληθεί για την παραγωγή τους στο παρελθόν.*

Η προσφορά μέσου παραγωγής ή και κεφαλαίου από τους κεφαλαιοκράτες αυτή καθεαυτήν δεν αποτελεί *παραγωγική* δραστηριότητα, για την οποία θα έπρεπε να οφείλεται αμοιβή. Ιδίως μάλιστα με την κυριαρχία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου στις συνθήκες του σύγχρονου, διεθνοποιημένου καπιταλισμού, οπότε οι κάτοχοι χρηματι-

στηριακών τίτλων δεν χρειάζεται καν να κουνήσουν το μικρό τους δάκτυλο, προκειμένου να αυγατίσει το κεφάλαιό τους.

Βεβαίως, ο συντονισμός των «συντελεστών παραγωγής» από τους εργοδότες απαιτεί την καταβολή διευθυντικής εργασίας. Ως προς αυτή θα ήταν οπωσδήποτε θεμιτή μία σαφώς υψηλότερη αμοιβή από εκείνη των υπόλοιπων προσώπων, που επίσης προσφέρουν εργασία στην ίδια επιχείρηση. Αυτό όμως καθόλου δεν νομιμοποιεί τους κεφαλαιοκράτες να οικειοποιούνται το *σύνολο* της παραγόμενης αξίας!

Είναι χρήσιμη, συνεπώς, μία *διάκριση ανάμεσα στον κάτοχο κεφαλαίου και στον εκτελούντα διευθυντική εργασία*. Δύο ιδιότητες που λογικά δεν ταυτίζονται, καίτοι στην πραγματικότητα συχνά συμπίπτουν στο ίδιο πρόσωπο.²³ Όσοι διευθύνουν (ιδιωτικές ή και δημόσιες) επιχειρήσεις θα μπορούσαν δικαιοματικά να λαμβάνουν αυξημένες αμοιβές, ιδίως λόγω των εξειδικευμένων γνώσεών τους, των υψηλών ειδικών προσόντων και του βάρους των ευθυνών που επωμίζονται.

Αξίζει όμως να γίνει κατανοητό ότι, ακόμη και όποτε ο κάτοχος επενδυμένου κεφαλαίου αναλαμβάνει παρόμοια έργα, *τα εκτελεί ως διευθυντικό στέλεχος-εργοδότης (entrepreneur) και όχι ως κάτοχος κεφαλαίου (capitalist)*. Ανάλογα έργα, άλλωστε, θα χρειάζεται να διεκπεραιώνονται ακόμη και σε μία σοσιαλιστική κοινωνία, αφού, σε κάθε δυνατή κοινωνία, θα είναι αναγκαίο να οργανώνεται η παραγωγή, να διοικούνται οι παραγωγικές μονάδες, να γίνεται προγραμματισμός, να σχεδιάζονται νέες επενδύσεις κ.ο.κ. Αυτό όμως που σε σοσιαλιστική κοινωνία μακροπροθέσμως θα τείνει να εκλείψει είναι ακριβώς η ιδιωτική κατοχή κεφαλαίου προς επένδυση σε μέσα παραγωγής της κοινωνικής ζωής.

Έτσι, η προσφορά μέσου παραγωγής και κεφαλαίου από άποψη κανονιστική είναι *αδιάφορη*.²⁴ Για να υπάρξει παραγωγή πόρων ζωής, αγαθών και υπηρεσιών αναγκαίων για την ικανοποίηση των ανθρωπίνων αναγκών, απαιτείται σε *κάθε* κοινωνία ένα σύνολο από μέσα παραγωγής και ανταλλαγής, τεχνογνωσία, ανθρώπινη εργασία κ.π.ά. Αυτό που δεν απαιτείται σε κάθε δυνατή κοινωνία είναι η ατομική ιδιοκτησία πάνω σε αυτά τα μέσα παραγωγής και ανταλλαγής.

Σε κάθε περίπτωση, εξάλλου, θα χρειάζονται αποφάσεις σχετικά με τη χρήση του υπάρχοντος παραγωγικού δυναμικού, υλικού και ανθρώπινου. Και επ' αυτού όμως δεν απαιτείται *αναποτρεπώς* κάποιο διευθυντικό προνόμιο εργοδότη-κατόχου κεφαλαίου. *Μπορούμε κάλλιστα να φαντασθούμε τη λειτουργία του αποφασίζει όχι ως προνόμιο ενός ιδιώτη, αλλά ως υποκείμενη σε συλλογική διαβούλευση και διαδικασία*.

Μπορούμε, με απλούστερα λόγια, να φαντασθούμε την αναπαραγωγή του κοινωνικού βίου ως κατ' εξοχήν πολιτικό πρόβλημα. Ως προς αυτό αρμόζει να ισχύσει η κατ' εξοχήν δημοκρατική αρχή, ότι *όλα τα ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος αποτελούν αντικείμενο συλλογικού αυτοκαθορισμού*. Αυτό σημαίνει ότι το μείζον θέμα τι είναι καλό να

παράγεται, με ποιες προτεραιότητες, προοπτικές κλπ. αρμόζει να μην αφήνεται πλέον στον τυφλό ανταγωνισμό μεταξύ αντίπαλων επιχειρήσεων.

Στον υπαρκτό καπιταλισμό καθμία από τις ανταγωνιζόμενες επιχειρήσεις νοιάζεται αποκλειστικά για το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος για την ίδια. Αδιαφορεί για τη συνεπαγόμενη σπατάλη πόρων και εργασίας, για τυχόν ανεπανόρθωτες βλάβες στο οικοσύστημα, για την πτώση της κοινωνικής ευημερίας των πολλών, για την τύχη των απολυόμενων και για πολλά άλλα δεινά. Με το χωρισμό της σφαίρας της οικονομίας από εκείνη της πολιτικής, η οικονομική ισχύς περιάγεται ως ταξικό προνόμιο σε ένα, περισσότερο ή λιγότερο, μικρό αριθμό κεφαλαιούχων. Αυτοί από κανένα δεν εκλέγονται και – κατ' αρχήν – σε κανένα δεν λογοδοτούν για τις επιλογές τους, ακόμη κι αν αυτές ενδεχομένως θίγουν εκατομμύρια ανθρώπων. Ωστόσο επιβάλλουν τις επιλογές τους επί της κοινωνίας εκ των άνω, αφού κατέχουν την κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας που συνάπτεται προς τον υφιστάμενο καταμερισμό κοινωνικής εργασίας.

Ως εκ τούτου, το κεφαλαιώδες ζήτημα της κοινωνικής αναπαραγωγής πρέπει να πάψει να περιδινείται στην αναρχία της (καπιταλιστικής) οικονομίας της αγοράς. *Αλλά αξίζει να κρίνεται με συλλογικές αποφάσεις των πολιτών, ως παραγωγών και καταναλωτών, ή εκλεγμένων αντιπροσώπων τους.* Στις διαβουλεύσεις αυτές θα προσμετρώνται και οι απόψεις όσων πρόκειται να επηρεάζονται από τις σχετικές αποφάσεις.

Αν προς στιγμήν ιδωθεί το ζήτημα της οργάνωσης των οικονομικών δομών της κοινωνίας υπό το πρίσμα αυτό, τότε ήδη έχουμε αρχίσει να αξιώνουμε κάτι πέρα από τον ιστορικό καπιταλισμό. Ζητούμε η δημοκρατική λήψη αποφάσεων να εξαπλωθεί σε ολόκληρο τον κοινωνικό κορμό. Να διεισδύσει η δημοκρατική αρχή και στο ίδιο το πεδίο της κοινωνικής παραγωγής, ώστε να υπάρξει *κοινωνική και οικονομική δημοκρατία*.²⁵ Πέρα από – αλλά και παράλληλα προς – τα στενά πλαίσια της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σε πολιτικό επίπεδο.

Υπό τις συνθήκες αυτές, ο οικείος χώρος εργασίας θα αποτελεί το βασικό κύτταρο της κοινωνικής και οικονομικής δημοκρατίας. Θα μπορεί να εκλέγει αντιπροσώπους για συμβούλια και συνελεύσεις σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και διεθνές επίπεδο, προκειμένου κάθε χώρος εργασίας, κάθε οικονομική μονάδα, να συντονίζεται με τις άλλες, στο πλαίσιο ενός ειλικρινώς αναζητούμενου κοινού συμφέροντος. Εννοείται λοιπόν ότι το πρότυπο του δημοκρατικού σοσιαλισμού δεν αρκείται σε αλλαγή των σχέσεων ιδιοκτησίας, ώστε τα βασικά μέσα παραγωγής και ανταλλαγής να καταστούν κοινωνική ιδιοκτησία. Επιπροσθέτως αξιώνει καθένας χώρος εργασίας να διευθύνεται δημοκρατικά από όσους εργάζονται στους κόλπους του, σε συντονισμό με τις εύλογες προσδοκίες της υπόλοιπης κοινωνίας.

Β. Οι οπαδοί του εξισωτικού φιλελευθερισμού ανακυκλώνουν, ενδεχομένως ανεπιγνώτως, μία βασική σύγχυση, που καλλιεργείται από τους απολογητές του καπιταλι-

σμού. Συγγέουν τις *ουσιώδεις και περιεκτικές* (material) προϋποθέσεις της κοινωνικής παραγωγής *εν γένει* με την *κοινωνική μορφή* (form) ειδικά της *καπιταλιστικής παραγωγής*.²⁶ Με τον τρόπο αυτό, πιστεύουν ενδομύχως ότι ο καπιταλισμός είναι περίπου η φυσική οικονομική τάξη του ανθρώπινου βίου εν γένει. Ότι δηλαδή μπορεί μεν να γεννηθήκη ιστορικά, αλλά στο μεταξύ έχει αποκτήσει ισχύ εφάμιλλη με αυτή που ορισμένοι εξακολουθούν να αποδίδουν στο «φυσικό δίκαιο». Ωσάν δηλαδή ο καπιταλισμός να ανταποκρίνεται σε κάποια βαθύτερη ουσία του ανθρώπου ως κατά βάση οικονομικού υποκειμένου.

Όσοι λοιπόν υποθέτουν ότι οι κάτοχοι κεφαλαίου είναι απολύτως αναγκαίοι λειτουργοί στην αλυσίδα της κοινωνικής παραγωγής του βίου εν γένει *συγγέουν μία ιστορικά ειδική μορφή κοινωνικής παραγωγής με το περιεχόμενο της κοινωνικής παραγωγής εν γένει*. Φοβούμαι όμως ότι εδώ δεν πρόκειται απλώς για επιστημολογική αβλεψία, αλλά κατά βάση για *αξιολογική στάση υπέρ* της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης του κοινωνικού βίου.

Όπως έχουμε αναφέρει, οι *ουσιώδεις και περιεκτικές προϋποθέσεις της κοινωνικής παραγωγής, σε οποιαδήποτε κοινωνία*, περιλαμβάνουν όλες τις παραγωγικές δυνάμεις που είναι αναγκαίες, προκειμένου να τεθεί σε κίνηση ο μηχανισμός της παραγωγής μέσω ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών. Μεταξύ αυτών, όμως, δεν συγκαταλέγεται σε κάθε δυνατή κοινωνία, του παρελθόντος ή του μέλλοντος, η νομική κατοχύρωση ατομικής ιδιοκτησίας πάνω σε μέσα παραγωγής και ανταλλαγής! Το τελευταίο συμβαίνει κατ' εξοχήν στον καπιταλισμό, ως ιστορικά συγκεκριμένη κοινωνική μορφή, στο πλαίσιο της οποίας αναπτύσσονται οι οικονομικές διαδικασίες.

Με την ευκαιρία ας λεχθεί επίσης ότι αυτό είναι εν τέλει το βαθύτερο νόημα μιας κείμενης σκέψης του Μαρξ, που κατηγορείται στερεοτύπως – είτε αστόχαστα είτε υποβολιμαίως – για «οικονομισμό». Πρόκειται για την ιδέα ότι η κατανόηση της ιστορικής ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων μπορεί να μας βοηθήσει να συλλάβουμε το νόημα των σχέσεων παραγωγής και ιδιοκτησίας, καθώς και το νόημα των αντίστοιχων μορφών έννομου διακανονισμού τους.

Παρόμοια ανάλυση, παρά ταύτα, απουσιάζει από τις θεωρίες του εξισωτικού φιλελευθερισμού. Με συνέπεια το αίτημα της ισότητας να μένει στο επίπεδο του μη δεσμευτικού ευχολογίου, να μην αναμετράται δηλαδή με τις πραγματικές βάσεις παραγωγής ανισότητας στον καπιταλισμό. Στις θεωρίες αυτές, ως επί το πλείστον, η απρόσωπη διαίρεση κοινωνικής εργασίας αποτελεί σιωπηρώς μη συνειδητό συγκροτητικό στοιχείο του κοινωνικού βίου. Δίχως να προβάλλεται το ριζοσπαστικό δημοκρατικό αίτημα να καταστεί ο καταμερισμός εργασίας αντικείμενο συνειδητής ανάπλασης από συλλογικά αυτοκαθοριζόμενους ανθρώπους.

Αυτό που η κριτική θεωρία δικαιოსύνης στηλιτεύει, σε συνέχεια της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, είναι «η ελεύθερη ανάπτυξη πάνω σε μια στενή βάση, στη βάση της κυριαρχίας του κεφαλαίου». Η κριτική του Μαρξ φαίνεται αξεπέραστη, ιδίως μάλιστα εν όψει της νεοφιλελεύθερης ιστορικής οπισθοδρόμησης σε όψεις του καπιταλισμού του 19ου αιώνα:

Αυτό το είδος ατομικής ελευθερίας είναι άρα ταυτόχρονα η πιο ολοκληρωτική άρση κάθε ατομικής ελευθερίας και η πληρέστερη υποδούλωση της ατομικότητας κάτω από κοινωνικούς όρους που παίρνουν τη μορφή εμπράγματων δυνάμεων και μάλιστα πραγμάτων με υπερφυσική δύναμη, ανεξάρτητων από τα ίδια τα άτομα που σχετίζονται μεταξύ τους (...). Όταν λέγεται ότι, στο πλαίσιο του ελεύθερου ανταγωνισμού, τα άτομα, ακολουθώντας το καθένα καθαρά το ιδιωτικό του συμφέρον, πραγματοποιούν το συλλογικό ή καλύτερα το γενικό συμφέρον, αυτό σημαίνει απλώς ότι επιβάλλουν το ένα άτομο στο άλλο τους όρους της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.²⁷

IV. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΩΣ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ;

A. Μέχρι στιγμής, στο κείμενο αυτό, έχει γίνει λόγος για την ανταγωνιστική σχέση κατόχων κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας, από τη σκοπιά της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Αυτό σημαίνει τάχα ότι για την κριτική θεωρία δικαιოსύνης μένουν έξω από το εξηγητικό αλλά και το κανονιστικό βεληγεκές της άλλα στρώματα κοινωνιώς ασθενών πολιτών, που δεν εμφανίζονται στην ανταγωνιστική σχέση κεφαλαίου-εργασίας, όπως οι νέοι, οι άνεργοι, οι συνταξιούχοι, οι σωματικώς και πνευματικώς μειονεκτούντες;²⁸

Καθώς υποστηρίζει ο Κύμλικα, αφού υπάρχουν και άλλες κατηγορίες ανθρώπων που νομιμοποιούνται να συμμετέχουν ισότιμα στην κοινωνική ανάπτυξη, πέρα από την εργατική τάξη, τότε το νόημα της εκμετάλλευσης δεν μπορεί να ταυτίζεται με την αφαίρεση υπεραξίας, δηλαδή με την ιδιοποίηση από τους κεφαλαιοκράτες απλήρωτης κοινωνικής εργασίας. Εξάλλου, εν τοιαύτη περιπτώσει, δεν είναι *μόνον* οι εργαζόμενοι που δικαιούνται να τους επιστραφεί μέρος του κοινωνικού πλούτου, αλλά και άλλα στρώματα ανθρώπων, μολονότι αυτά δεν υφίστανται εκμετάλλευση με τη μαρξική έννοια του όρου.

Η θέση αυτή είναι ορθή οπωσδήποτε. Αλλά ακριβώς αυτήν υποστηρίζει η κριτική της πολιτικής οικονομίας, αντιθέτως προς ότι φρονεί ο Κύμλικα. Πράγματι, η ύπαρξη ενός εφεδρικού στρατού εργασίας, καθώς και η μακροχρόνια ανεργία αριθμού ανθρώπων, χρησιμοποιούνται ως φόβητρο από την εργοδοσία, προκειμένου να επι-

τυγχάνεται η πειθάρχηση των *εργαζομένων* και να κρατιούνται χαμηλά τα επίπεδα αμοιβών εργασίας. Προφανώς το πρόβλημα καθίσταται οξύτερο σε περιόδους παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης και διογκούμενης ανεργίας. Με την έννοια αυτήν, όμως, μπορεί άραγε να γίνει λόγος για μία γενικότερη, υπαρκτή ή έστω λανθάνουσα, αντίθεση μεταξύ εργαζομένων και ανέργων;

Β. Η αντίρρηση της ανωτέρω κριτικής είναι ευχερής από μαρξική σκοπιά.²⁹ Κατά πρώτο λόγο, από άποψη επιστημολογική, η διπολική σύλληψη της σχέσης κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας είναι μία αναγκαία θεωρητική αφαίρεση. Αυτή αναπαριστά δύο κατά βάση κοινωνικά υποκείμενα ως οροθετικούς πόλους και όχι με φιλοδοξία να εξαντληθεί η ταξική χαρτογράφηση της αστικής κοινωνίας.

Κατά δεύτερο λόγο, από άποψη κοινωνική αλλά και κανονιστική, οι αξιώσεις της εργατικής τάξης πάνω στους καρπούς της εργασίας των μελών της είναι ανταγωνιστική μονάχα απέναντι στην αντίρροπη αξίωση, των κατόχων κεφαλαίου, για κατανομή του συνολικού κοινωνικού προϊόντος βάσει των σχέσεων ιδιοκτησίας ως προς τα μέσα της κοινωνικής παραγωγής.³⁰ *Απεναντίας οι αξιώσεις της εργατικής τάξης δεν είναι ανταγωνιστικές απέναντι σε κατηγορίες πληθυσμού που κείνται εκτός της αγοράς εργασίας.*

Ο λόγος είναι απλός: Η δομή της απασχόλησης/ανεργίας συνάπτεται προς την εκάστοτε ιστορικώς δρώσα στρατηγική καπιταλιστικής συσώρευσης και προς την υφισταμένη κατάσταση των σχέσεων παραγωγής και ιδιοκτησίας. Αυτό σημαίνει ότι η θέση τόσο των ανέργων όσο και των εργαζομένων προσδιορίζεται από το αναντίρρητο γεγονός, ότι και οι μεν και οι δε στερούνται των αναγκαίων μέσων παραγωγής και εργασίας.

Τόσο όσοι διαθέτουν απασχόληση όσο και οι απόκληροι της «μεταβιομηχανικής» κοινωνίας εντάσσονται στο πλαίσιο του ίδιου συνολικού καταμερισμού κοινωνικής εργασίας στον σύγχρονο καπιταλισμό. Η λειτουργία του τελευταίου είναι που καθιστά άλλους πλούσιους και άλλους φτωχούς, που παρέχει κάποια εργασία σε ορισμένους, ενώ σε άλλους όχι, που προσφέρει κάποιες ευκαιρίες στους μεν και όχι στους δε.

Οι εργαζόμενοι και οι μη εργαζόμενοι δεν είναι καθόλου δύο σαφώς ξεχωρισμένες και συμπαιγές κοινωνικές κατηγορίες. Απεναντίας, η μία εισχωρεί στην άλλη και αμφότερες πλήττονται από την ίδια σφαιρική διαδικασία αναδιάρθρωσης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής. Οι εργαζόμενοι του σήμερα ενδέχεται να είναι οι μερικώς απασχολούμενοι ή και οι άνεργοι του αύριο. Σε αυτό δεν κατατείνει άλλωστε η νεοφιλελεύθερη πρόταση της «απασχολησιμότητας» του εργατικού δυναμικού σε αντικατάσταση του στόχου της κενσισιανής μακροοικονομικής πολιτικής για πλήρη απασχόληση;³¹

Οι κοινωνικές τάξεις δεν είναι ομοιογενή και ενιαία συλλογικά υποκείμενα, οντολογικώς προκαθορισμένα. Διαμορφώνονται και ανασχηματίζονται μέσα από τη δυνα-

μική της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής, καθώς και μέσα από την ίδια την ταξική πάλη. Μέσα από αυτή τη δυναμική σχηματίζεται επίσης το ιστορικό σκηνικό της ευρύτερης κοινωνίας, το πολιτικό πεδίο και οι θεσμοί της τελευταίας.

Μέσα από τη δυναμική αυτή διαμορφώνεται και ο ίδιος ο κοινωνικός σχηματισμός, εντός του οποίου οι άνθρωποι εγκοινωνίζονται, ανταγωνίζονται μεταξύ τους, διαμορφώνουν συλλογικότητες και δρουν ως πολίτες. Και η δυναμική αυτή, ακριβώς, είναι που παρέχει έδαφος για κοινούς αγώνες εργαζομένων, αυτοαπασχολούμενων και ανέργων απέναντι στην κοινωνική μειοψηφία που κατέχει τα μέσα παραγωγής της κοινωνικής ζωής και νέμεται ιδιοτελώς τα αποτελέσματα της κοινωνικής συνεργασίας.³² Όλοι αυτοί υφίστανται τις δυσμενείς ή αβάστακτες συνέπειες ενός συστήματος καταπιεστικού των πραγματικών αναγκών των ανθρώπων.

Το καπιταλιστικό σύστημα βασίζεται στην άνιση κατανομή πόρων και βαρών μεταξύ των ανθρώπων σε ολόκληρη την υφήλιο. Ως τέτοιο *παραβιάζει την ηθική ισότητα μεταξύ των ανθρώπων, δηλαδή την απαραίτητη αξίωσή τους να τυγχάνουν ίσης προσοχής και αξιοπρέπειας, ανεξαρτήτως από το – ηθικώς αδιάφορο – γεγονός της κοινωνικής θέσης καθενός.* Η μεταρρύθμιση ή η ανατροπή του ανταποκρίνεται επομένως σε ένα πραγματικά γενικεύσιμο συμφέρον της ανθρωπότητας, σε αντίθεση με την ιδιοτέλεια του συμφέροντος των επί μέρους κατόχων κεφαλαίου για κερδοφορία. Ως προς τα βάρη και τις υποχρεώσεις που κατανέμονται κοινωνικά επιβάλλεται ο ισότιμος επιμερισμός τους, δίχως κάποιος να υπερέχουν εκ προοιμίου έναντι των άλλων, μόνο και μόνο χάρη στην υπάρχουσα διάρθρωση των κληρονομούμενων σχέσεων ιδιοκτησίας.

V. ΕΙΝΑΙ Ο ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΣΥΜΒΑΤΟΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΕΞΙΣΩΤΙΚΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ;

1. *Επιφυλάξεις ως προς τη διανεμητική αρχή βάσει της ανόμοιας συμβολής καθενός στην κοινωνική συνεργασία*

A. Η ίδια η θέση του ερωτήματος πιθανότατα θα ξενίσει τόσο τους υπερμάχους του εξισωτικού φιλελευθερισμού όσο και τους υπερασπιστές της μαρξικής θεωρίας. Πιστεύω ωστόσο ότι το θέμα αξίζει να διερευνηθεί και όχι μόνο, προκειμένου να καταδειχθεί μία εσωτερική – σε τελευταία ανάλυση αξιολογική – ασυνέπεια στις θέσεις του εξισωτικού φιλελευθερισμού.³³ Το ζήτημα χρήζει εξέτασης, διότι και ο ίδιος ο Μαρξ έχει προτείνει για την πρώτη φάση οικοδόμησης της σοσιαλιστικής κοινωνίας μία οργανωτική αρχή με έκδηλη εκλεκτική συγγένεια προς πλευρές της βασιικής αρχής του εξισωτικού φιλελευθερισμού για την κοινωνική δικαιοσύνη.

Πρόκειται για την αρχή ότι ο καθένας συνεισφέρει στην παραγωγή του κοινωνικού πλούτου ανάλογα με τις δυνάμεις του και συμμετέχει στο συνολικό κοινωνικό προϊόν σύμφωνα με τη συνεισφορά του. Η συνεισφορά αυτή προϋποθέτει την παροχή εργασίας ως πηγής παραγωγής αξιών. Η παροχή εργασίας απαιτεί ασφαλώς την καταβολή κάποιου κόπου εκ μέρους του εργαζομένου, δηλαδή την καταβολή προσπάθειας. Επειδή λοιπόν η αρχή που προτείνει ο Μαρξ – καίτοι με ρητές επιφυλάξεις – εδράζεται στο κριτήριο της εργασίας καθενός και το τελευταίο ανατρέχει στην καταβολή κόπου και προσπάθειας, η αρχή αυτή κελεύει εντέλει η *κατανομή των ωφελημάτων από την κοινωνική συνεργασία να γίνεται κατά βάση ανάλογα με τη συνολική προσπάθεια που ο καθένας έχει επιδείξει ως εργαζόμενος άνθρωπος.*

Ο Μαρξ λοιπόν συλλαμβάνει την προαναφερόμενη οργανωτική αρχή της σοσιαλιστικής κοινωνίας εν αντιθέσει προς την καπιταλιστική διανεμητική αρχή. Βάσει της τελευταίας ο καθένας ανταμείβεται αναλόγως της θέσης του στον καταμερισμό εργασίας, ιδίως στο μέτρο που κατέχει μέσα και συντελεστές παραγωγής. Θεωρεί τη σοσιαλιστική αρχή ποιοτικώς ανώτερη, εκτός των άλλων λόγων, διότι αυτή – για να εκφρασθούμε με όρους εξισωτικού φιλελευθερισμού – αφενός σέβεται τις διαφορετικές επιλογές επαγγέλματος και εν γένει ζωής των ανθρώπων (choice-sensitive), αφετέρου όμως καθιστά την κατοχή μέσων παραγωγής μη αποφασιστικό κριτήριο (endowment-insensitive).

Από τη σκοπιά αυτήν, η υπεροχή της σοσιαλιστικής αρχής έναντι του καπιταλισμού έγκειται σε ότι η πρώτη αποδίδει πολύ μεγαλύτερη σπουδαιότητα στην καταβολή προσπάθειας ως κριτήριο διανομής μεταξύ των ανθρώπων. Επίσης έγκειται σε ότι μακροπροθέσμως ευνοεί την κατάργηση της κατοχής κεφαλαίου και μέσων παραγωγής ως κριτηρίου διανομής (capital endowment). Με αποτέλεσμα *τα εισοδήματα των ανθρώπων να προέρχονται πλέον από προσωπική εργασία και όχι από ατομική ιδιοκτησία πάνω σε μέσα παραγωγής της κοινωνικής συνύπαρξης.*³⁴

Εντούτοις ο Μαρξ αισθάνεται ευλόγως κάποια δυσφορία απέναντι σε αυτή την αρχή. Αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι οι άνθρωποι είναι προικισμένοι με σωματικές και διανοητικές ικανότητες, με ψυχικά αποθέματα και εν γένει με χαρίσματα, σε διαφορετικό βαθμό μεταξύ τους. Με συνέπεια οι προσπάθειες που ο καθένας χρειάζεται να καταβάλει στην κοινωνική συνεργασία να είναι και οι ίδιες διαφορετικές σε ένταση και σε ποιότητα.

Το ίδιο έργο μπορεί να παραχθεί από άλλους με περισσότερη, από άλλους με λιγότερη προσπάθεια, καίτοι η καταβλητέα αμοιβή είναι η ίδια. Γι' αυτό το λόγο η σοσιαλιστική αρχή κρίνεται από τον Μαρξ ως ανεπαρκώς αδιάφορη (endowment-insensitive) απέναντι στις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ των ανθρώπων σε φυσικά χαρίσματα και σε κοινωνικά πλεονεκτήματα, διότι τα τελευταία είναι στοιχεία υπερο-

χής, σε όσους για καλή τους τύχη διαθέτουν τέτοια, για τα οποία όμως δεν έχουν κοπιάσει, άρα δεν είναι υπεύθυνοι για αυτά ούτε και «αξιίζουν» πρόσθετων απολαβών.

Δικαίως ο Μαρξ έκρινε ότι η διανεμητική αρχή βάσει της συμβολής καθενός περιστελλεί το σύμπαν του ανθρώπινου βίου σε μία μόνο διάστασή του, αυτήν του εργαζόμενου όντος. Αυτό όμως ούτε προάγει φρόνημα γνήσιας αλληλεγγύης μεταξύ των κοινωνιών ούτε και ευνοεί την πλήρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους. Η διατήρηση της ανταμοιβής βάσει της εξ ορισμού διαφοροποιημένης συμβολής καθενός και καθεμιάς συμβιβάζεται με ανισωτικές καταστάσεις, εκτρέφοντας ανάλογες στάσεις ζωής και νοοτροπίες. Ενόσω η κατανομή του κοινωνικού πλούτου συναρτάται με τα επιτεύγματα, τις εξαιρετικές κλίσεις καθενός, τότε μπορεί άνθρωποι με ίδιες βασικές ανάγκες να μην είναι σε θέση να τις ικανοποιήσουν στον ίδιο βαθμό.

Σε μία σοσιαλιστική κοινωνία, εξάλλου, θα είναι και πρακτικώς δυσχερές, αλλά και ηθικοπολιτικώς αμφισβητήσιμο, να επιστρέφεται στον καθένα «αμείωτο το προϊόν της εργασίας του». Ο Μαρξ διείδε ότι σε παρόμοιο ιστορικό ενδεχόμενο θα αύξανε η συνθετότητα και ο συνεργατικός χαρακτήρας της κοινωνικής παραγωγής, ώστε να είναι αδύνατον να αποτιμηθεί με απόλυτη ακρίβεια η ατομική συμβολή καθενός.³⁵ Ο ίδιος έκρινε ακόμη ότι παρόμοια αρχή θα ήταν εν μέρει και κοινωνικώς ανεύθυνη, διότι, σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να παρακρατείται από το προϊόν της εργασίας καθενός κάποιο τμήμα, αναγκαίο για την ικανοποίηση αναγκών άλλων ανθρώπων, ανήμπορων ή πολύ νεαρών στην ηλικία, για να συμμετάσχουν στην παραγωγική διαδικασία.³⁶

Επιδίωξη της σοσιαλιστικής μετάβασης θα ήταν όχι η κατάργηση των ανισοτήτων εν γένει, αλλά η κατάργηση των ταξικών διαφορών. Είναι αναπόφευκτο στην ιστορική πραγματικότητα των κοινωνιών να υπάρχουν δυσεξάλειπτες ανισότητες – ή *καλύτερα ανομοιότητες* – διαφόρων ειδών.³⁷ Όχι μόνο μεταξύ των διαφορετικών προσωπικοτήτων των ανθρώπων, αλλά και μεταξύ γεωγραφικών περιοχών ως προς τη γονιμότητα του εδάφους, τις διαθέσιμες πλουτοπαραγωγικές πηγές κλπ. Αλλά και η κατάργηση των ταξικών διαφορών θα είναι ένα τιτάνιο έργο, εκτεινόμενο σε μεγάλο ιστορικό βάθος, άλλοτε με εκτινάξεις προς τα εμπρός και άλλοτε με οπισθοινήσεις.³⁸

Β. Ο Μαρξ ευχόταν κάποτε να καταστεί εφικτή μία διαφορετική διανεμητική αρχή, με κανονιστικώς βαρύνον κριτήριο τις πραγματικές – και βεβαίως πολύ διαφορετικές – ανάγκες των ανθρώπων. Και όχι πλέον με αποφασιστικό κριτήριο την εξ ορισμού άνιση (=άνομοια) συμβολή καθενός στην κοινωνική συνεργασία. *Αυτό όμως θα καθίστατο δυνατόν μονάχα σε μία αταξική κοινωνία, η οποία θα είχε επιτύχει υψηλό βαθμό αφθονίας των μέσων ικανοποίησης όλων των εύλογων αναγκών των ανθρώπων.*³⁹ Τότε θα μπορούσε η αρχή της ισότητας να προσλάβει κατ' εξοχήν ουσιαστικό περιεχόμενο, ως ουσιαστική αρχή δικαιοσύνης.

Η αρχή της ισότητας επιτάσσει την ισότιμη μεταχείριση όμοιων περιπτώσεων και διαφοροποιημένη αντιμετώπιση ανόμοιων περιπτώσεων. Στην καθ' υπόθεσιν κομμουνιστική κοινωνία η αρχή της ισότητας θα συνίστατο στην ισότιμη ικανοποίηση όλων των θεμιτών αναγκών των ανθρώπων. Επειδή όμως και οι ανάγκες ποικίλλουν ευρέως από τον ένα στον άλλο, ιδίως στο βαθμό που αναπτύσσεται ελεύθερος η προσωπικότητα καθενός, γι' αυτό η αρχή της ισότητας θα κατέτεινε στην ικανοποίηση εξαιρετικώς διαφοροποιημένων αναγκών. Σε μία αταξική κοινωνία σχετικής αφθονίας, επομένως, τα μερίδια συμμετοχής καθενός στα αγαθά της κοινωνικής συνεργασίας εκ των πραγμάτων δεν θα ήσαν ταυτόσημα, κατά ποιόν και ποσόν. *Δεν θα ήταν μεν ίδια, αλλά αυτό θα συνέβαινε κατ' εφαρμογή της αρχής της ουσιαστικής ισότητας και όχι κατά παραβίασή της.*

Εάν ο ρους της ανθρώπινης ιστορίας στραφεί προς την κατεύθυνση μιας δημοκρατικής κοινωνίας αλληλεγγύης, τότε σε διαφορετικές περιοχές των κοινωνικών σχέσεων μπορεί να ισχύουν διαφοροποιημένες αρχές ουσιαστικής ισότητας, παραλλήλως φυσικά με α) την *τυπική ισότητα όλων έναντι των νόμων* που θα ισχύουν.

β) Η *ισότητα ευκαιριών* θα διασφάλιζε την αναλογικώς ισότιμη πρόσβαση όλων στα αξιώματα, αλλά και στα αγαθά και τις υπηρεσίες που θα χρησίμευαν για την ανάπτυξη καθενός, διατηρώντας την πολυείδεια της ελεύθερης ανάπτυξης καθενός στον ιδιωτικό και τον δημόσιο βίο του.

γ) Η *ισότητα αποτελεσμάτων* θα εγγυάτο ένα ελάχιστο κοινό επίπεδο μέσω αξιόπρεπους διαβίωσης, μέσα σε ένα βιώσιμο περιβάλλον, ένα υψηλό επίπεδο ελάχιστης υποχρεωτικής εκπαίδευσης, δημόσια μέσα μεταφοράς και επικοινωνιών, πρόσφορες υπηρεσίες υγείας.

Και φυσικά δ) συγχρόνως θα επιδιωκόταν η *μεγιστοποίηση της συνολικής ευημερίας*, μέσα από την οποία θα καθίστατο δυνατή η βελτίωση της προσωπικής ευημερίας καθενός και καθεμιάς.

Θα μπορούσε ίσως κανείς να αμφισβητήσει τον ίδιο τον χωρισμό που συλλαμβάνει ο Μαρξ, σε κατώτερη και ανώτερη φάση οικοδόμησης του σοσιαλισμού. Να διαφωνήσει με το νόημα του κομμουνιστικού ιδεώδους, σε επί μέρους πτυχές του ή και ευρύτερα ακόμη. Να εκφράσει αντιρρήσεις ως προς την ιδέα του Μαρξ για απώτερη έκλειψη των συνθηκών που καθιστούν αναγκαία την ύπαρξη ετερόνομων μηχανισμών δικαίου και πολιτικής εξουσίας.⁴⁰ Δεν θα μπορούσε, παρά ταύτα, να αρνηθεί κανείς καλόπιστα ότι η αντίληψη για κοινωνική δικαιοσύνη, που υπόκειται στην κριτική της πολιτικής οικονομίας, εμφανίζεται εσωτερικά συνεπής, με υψηλό βαθμό επιστημολογικής και ηθικοπολιτικής συγκρότησης.

Η αντίληψη του Μαρξ για την ισότητα, όχι μόνο δεν εμφανίζεται ως άσπιλη από τον ιστορικό χρόνο, όπως, αντιθέτως, η αντίληψη του εξισωτικού φιλελευθερισμού για

την ισότητα, αλλά, αντιθέτως, παρουσιάζεται σε μία μακροπρόθεσμη ιστορική προοπτική, με συνεκτικό και ιεραρχημένο τρόπο. Στα ιστορικά δρώντα υποκείμενα εναπόκειται να αποφασίσουν συνειδητά να μεταρρυθμίσουν και εν τέλει να υπερβούν τον ορίζοντα της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της κοινωνικής ζωής. Επιπροσθέτως όμως η μαρξική θεωρία – και αντιστοίχως προς αυτήν η κριτική θεωρία δικαιοσύνης – εμφανίζεται να υπερέχει έναντι της αντίληψης του εξισωτικού φιλελευθερισμού και ως προς την κριτική του καπιταλισμού.

2. Η άβολη στάση του εξισωτικού φιλελευθερισμού απέναντι στον καπιταλισμό

Α. Έχω τη γνώμη ότι για κάποιον που τοποθετείται υπό το πρίσμα της κριτικής θεωρίας δικαιοσύνης η εμμονή των οπαδών του εξισωτικού φιλελευθερισμού σε έναν «δεατό» καπιταλισμό – δηλαδή σε μία εύτακτη κοινωνία ελεύθερης αγοράς, μη ταυτιζόμενη κατ' ανάγκην προς τις κοινωνίες του υπαρχιτού καπιταλισμού – αδικεί τα αιτήματα κοινωνικής δικαιοσύνης που οι ίδιοι διατυπώνουν. Αυτοί θα εύχονταν η διανομή του κοινωνικού πλούτου – όπως έχουμε δει – να γίνεται κατά τρόπο ευαίσθητο ως προς τις βιοτικές επιλογές των ανθρώπων και αδιαφόρως προς τα περιστασιακά πλεονεκτήματα, με τα οποία ο καθείς τυχαίνει να προσέρχεται στην κοινωνική συνεργασία.

Η αντίρρησή μου είναι διττή, καίτοι στο σημείο αυτό δεν αφορά στις ίδιες τις αρχές κοινωνικής δικαιοσύνης, για τις οποίες ομιλούμε. Πρώτον, η τήρηση αυτών των αρχών σε κοινωνική μακροκλίμακα είναι πολύ περιορισμένως εφικτή σε οποιαδήποτε κοινωνία με καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας. Δεύτερον, είναι πρακτικώς δυσχερέστατο, αν όχι ανέφικτο, να γίνεται με κάποια έλλογα κριτήρια διαχωρισμός – στη γενική ικανότητα καθενός προς εργασία – των πλευρών εκείνων που υπόκεινται σε υπεύθυνο έλεγχο από τον ίδιο τον δρώντα, σε σχέση με τους παράγοντες που οφείλονται σε τυχαία προσόντα, όπως η κοινωνική καταγωγή ή τα έμφυτα προτερήματα της προσωπικότητας καθενός. Π.χ. η προδιάθεση κάποιου να γίνει μουσικός πιθανότατα έχει επηρεασθεί από τη γενικότερη αισθητική παιδεία που έχει δεχθεί από το οικογενειακό του περιβάλλον.

Σχεδόν σε κάθε περίπτωση, εξάλλου, θα ανέκυπτε το ζήτημα ποιο ποσοστό της επαγγελματικής επιτυχίας καθενός οφείλεται σε έμφυτη ευφυΐα και ποιο σε προσωπική εργασία. Θα ήταν ευχερές, οπωσδήποτε, να καθιερωθεί και να δικαιολογηθεί, λόγου χάριν, υψηλή φορολόγηση εισοδημάτων που δεν προέρχονται από προσωπική εργασία, αλλά από κληρονομία, κερδοφόρο λαχνό λαχείου κλπ. Κατά τα άλλα, όμως, είναι εξαιρετικά δύσκολο να γίνεται κοινωνικά – και από ποιο αρμόδιο κρατικό όργανο άλλωστε – λεπτομερής έλεγχος και αντικειμενική διαφορική αξιολόγηση των παραμέτρων στη γενική ικανότητα καθενός προς εργασία.

Β. Δομικό γνώρισμα κάθε καπιταλιστικής κοινωνίας είναι η χρήση και η εκμετάλλευση αλλότριας εργατικής δύναμης από όσους κατέχουν μέσα παραγωγής της κοινωνικής ζωής, κατ' αποκλεισμό της μεγάλης πλειοψηφίας των ανθρώπων. Σε τέτοια κοινωνία:⁴¹

α) στις σχέσεις κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας δεν μπορεί να γίνεται πλήρως σεβαστή η ελευθερία επιλογής όσων στερούνται ιδίων πόρων ζωής, ώστε να μην αναγκάζονται να πωλήσουν την εργατική τους δύναμη, προκειμένου να συντηρηθούν κοινωνικά. Ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας προσδιορίζει ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια, μέσα στα οποία η ελευθερία της επιλογής –εκ των πραγμάτων– περιορίζεται, ανεξάρτητα από τις θεμιτές, προσωπικές προσδοκίες των δρώντων. Διαμορφώνει ακόμη ένα πλέγμα κοινωνικών καθορισμών, η αλλαγή του οποίου υπερβαίνει κατά πολύ τη θέληση των επί μέρους ατόμων.⁴²

β) Οι σχέσεις κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας παραβιάζουν την αρχή βάσει της οποίας καθείς πρέπει να ανταμείβεται ανάλογα με τη συμβολή του στην παραγωγή του κοινωνικού πλούτου. Οι κάτοχοι κεφαλαίου απλώς προσφέρουν τα μέσα παραγωγής των οποίων τυχαίνει να είναι κύριοι, δίχως κατά τα λοιπά να χρειάζεται να προσφέρουν κατά κυριολεξίαν αξιοπαραγωγική εργασία.

Η εκ μέρους τους ιδιοποίηση – κατ' αποκλειστικότητα και στο σύνολό της – της υπεραξίας που παράγουν οι πραγματικοί παραγωγοί του κοινωνικού πλούτου με κανένα τρόπο δεν δικαιολογείται ηθικοπολιτικά, ακόμη και σε εκείνες τις περιπτώσεις στις οποίες οι κάτοχοι κεφαλαίου εργάζονται και οι ίδιοι. Θα ήταν αστείο να δικαιολογήσει κανείς αυτή την ανισότητα με επιχειρημα ό,τι δήθεν η «εργασία» του κατόχου κεφαλαίου αυτή καθεαυτήν είναι σημαντικότερη από την ενωμένη εργατική δύναμη του προσωπικού που εκείνος απασχολεί.

γ) Κατά συνέπεια, καθοριστικό στοιχείο στις σχέσεις κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας είναι η κατοχή κεφαλαίου προς αξιοποίηση, με την εκμετάλλευση εργατικής δύναμης άλλων ανθρώπων. Το στοιχείο αυτό συνδέεται αιτιωδώς με ανισόμενες σχέσεις κοινωνικής εξουσίας, χάρη στις οποίες οι στερούμενοι ιδίων πόρων ζωής ωθούνται να προσφέρουν εργασία με αντάλλαγμα κάποιο μισθό.

Η πώληση εργατικής δύναμης και η κατανάλωση της τελευταίας στις διαδικασίες παραγωγής και ανταλλαγής εξαρτώνται επομένως – σε κάθε κοινωνία με καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας – από την κατοχή κεφαλαίου από τους μεν και από τη στήριξη ιδίων πόρων ζωής από τους δε. Άρα οι σχέσεις αυτές δεν μπορεί παρά να επηρεάζονται καίρια από το γνώρισμα αυτό (capital/endowment-sensitive), αντιθέτως προς ό,τι θα εύχονταν οι οπαδοί του εξισωτικού φιλελευθερισμού για τον ευγενή καπιταλισμό των ονείρων τους.

Οι σχέσεις αυτές διαποτίζονται καθοριστικά από το γνώρισμα τούτο όχι μόνο στην αρχή κάθε μεμονωμένης σχέσης κατόχου κεφαλαίου-εργαζομένου, αλλά και στο πέρας της σχέσης αυτής, με την παραγωγή και τη μονομερή κάρπωση της υπεραξίας, ως απλήρωτης εργασίας. Οι κάτοχοι κεφαλαίου δρέπουν υπεραξία από την εργατική δύναμη που χρησιμοποιούν, λόγω του νόμιμου ελέγχου που ασκούν στα μέσα παραγωγής, αλλά και χάρη στην παρελκόμενη κοινωνική, εξωθεσμική ισχύ τους.

Θα ήταν παράλογο να υποθέσει κανείς ότι, στην προκειμένη περίπτωση, οι στερούμενοι ιδίων πόρων ζωής εργαζόμενοι καλούνται να συμβάλλουν σε αναπλήρωση κάποιας μειονεξίας, κάποιας δήθεν ανυπαίτιας αδυναμίας των κατόχων κεφαλαίου!⁴³ Και φυσικά η θεμελιώδης αυτή συνθήκη δεν ανταποκρίνεται καθόλου σε «ελεύθερες» επιλογές ζωής των μεν και των δε. Οι δυνάμεις της μισθωτής εργασίας παρέχουν στους εκμεταλλευτές τους ένα τμήμα απλήρωτης εργασίας, δηλαδή ένα τμήμα επιπλέον αξίας, όχι επειδή ακολούθησαν *αυτοπροαιρέτως* ορισμένη ατελέσφορη για αυτούς επιλογή, αλλά επειδή, απλούστατα, στερούμενοι εξ υπαρχής των αναγκαίων πόρων ζωής, ωθούνται να πωλήσουν την εργατική τους δύναμη.

Η κριτική θεωρία δικαιοσύνης εμπεριέχει μία ευρύτερη αντίληψη για την εκμετάλλευση, η οποία εκτείνεται πέρα από την άμεση σφαίρα της κεφαλαιικής σχέσης. Η αντίληψη αυτή αναφέρεται σε άνισες προσπάθειες και αμοιβές, σε άνιση δαπάνη χρόνου εργασίας στο βίο των ανθρώπων, σε άνιση κατανομή πλεονεκτημάτων και υποχρεώσεων μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και ομάδων, προς ζημία της μεγάλης πλειοψηφίας των ανθρώπων και των λαών.

Ο καταμερισμός ωφελημάτων και βαρών, απολαύσεων και στερήσεων γίνεται πρωτογενώς με τρόπο τυχαίο και τυφλό μέσα από τους μηχανισμούς της καπιταλιστικής αγοράς, αντί να υπάρχει μία συλλογική και έλλογη διαχείριση των κοινωνικών πραγμάτων από τους ίδιους τους εξουσιαζόμενους ανθρώπους. Δευτερογενώς ο καταμερισμός αυτός επικυρώνεται μέσω του δημοσιονομικού συστήματος του Κράτους, στην καλύτερη περίπτωση με αναδιανεμητικές κινήσεις με διορθωτική πρόθεση.

Συμπερασματικά, η κριτική θεωρία δικαιοσύνης δονείται από χειραφετητικό κοινωνισμό, με οικουμενικότητα και καθολικότητα προοπτικής. Ως θεωρία *κοινωνικής* δικαιοσύνης (*justice sociale*) αποκλίνει από τη θεωρία δικαιοσύνης του εξισωτικού φιλελευθερισμού. Πολύ ριζοσπαστικότερα από την τελευταία, η πρώτη αγριαιάζει όλους όσους τοποθετούνται εξ αντικειμένου στην αντίθετη πλευρά από τη μειοψηφία των κατόχων της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ισχύος.

Η οικουμενικότητα και η καθολικότητα αυτής της προοπτικής ενδυναμώνεται ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι *οι εκμεταλλευτές της μισθωτής εργασίας κατά βάση είναι ταυτοχρόνως και οι ίδιοι που θέτουν σε διαρκή οικολογική διακινδύνευση τον πλανήτη*, προβαίνοντας σε συνεχή διαρπαγή και καταστροφή της Φύσης. Αντιθέτως, το

βεληγενικές των θεωριών του εξισωτικού φιλελευθερισμού ως προς την κοινωνική δικαιοσύνη περιορίζεται σε προτίμηση ενός welfare capitalism, εξοπλισμένου απλώς με ορισμένους μηχανισμούς μετριασμού της ελευθερίας της αγοράς και με κάποιες ασφαλιστικές δικλείδες για αναδιανομή εισοδήματος προς το κάτω μέρος της κοινωνικής ιεραρχίας.

Τουναντίον, ως θεωρία αρχών νομικού πολιτισμού, η κριτική θεωρία δικαιοσύνης (justice principielle) συγκλίνει με τη θεωρία δικαιοσύνης του εξισωτικού φιλελευθερισμού. Μολονότι διαφωνεί προς αυτήν ως προς τη φιλοσοφική θεμελίωση των αρχών (νομικής και πολιτικής) δικαιοσύνης, μπορεί να συμφωνήσει με αυτή γύρω από αρχές που είναι καλό να διέπουν θεσμικά την ίση ελευθερία των ανθρώπων, σε κάθε παρούσα ή μέλλουσα κοινωνία ανθρώπων. Πρόκειται για αρχές οι οποίες συναρθρώνονται με ατομικά, πολιτικά, αλλά και κοινωνικά δικαιώματα, ήδη στο ιστορικό έδαφος της αστικής κοινωνίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Μία προγραμματική σύνοψη των αρχών της ο αναγνώστης μπορεί να βρει στο κείμενο του γράφοντος, «Δικαιώματα, δικαιοσύνη και δημοκρατία», *Ο Πολίτης*, τχ. 83, Δεκ. 2000, σ. 22-31.

2 Στο βιβλίο του, *Contemporary Political Philosophy*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1990, σ. 160-198, από όπου και οι αναπτύξεις που ακολουθούν.

3 Αποδεικνύεται λοιπόν ότι ο εξισωτικός φιλελευθερισμός δεν εναντιώνεται σε κοινωνική και οικονομική ανισότητα καταστάσεων που πηγάζει κατ' αποτέλεσμα από τη σταθερή λειτουργία της αόρατης χειρός της κεφαλαιοκρατικής αγοράς, παρά την όποια ισότητα ευκαιριών εντός αυτής. Γι' αυτόν η ανισότητα απορρέει μάλλον από προσωπικές προτιμήσεις και επιλογές των ατόμων.

4 Ομοίως η επανεπίτμηση της ισότητας/ανισότητας που επιχειρεί ο Αμάρτυα Σεν (Amartya Sen) σε ένα πλαίσιο προβληματισμού παραπλήσιο προς εκείνο των Ρόουλς, Ντουρόκιν και Κύμλικα, καίτοι δίχως να ταυτίζεται πλήρως με αυτό. Βλ. τη μελέτη, «Η ισότητα στον Amartya Sen και στην κριτική της πολιτικής οικονομίας», στο βιβλίο μου, *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, Πόλις, Αθήνα 2000, σ. 261-292.

5 Γι' αυτό το λόγο, άλλωστε, ο σωματικός και πνευματικός μαρasmus των εργαζομένων, ο πρόωρος θάνατος και εν γένει το μαρτύριο της υπερβολικής και εντατικής εργασίας δεν εξαρτώνται από την καλή ή κακή θέληση των επί μέρους εργοδοτών, διότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός επιβάλλει στις επιχειρήσεις τους προσίδιους στον καπιταλισμό νόμους (=κανονικότητες) ως μία εξωτερική αναγκαιότητα, εκτιμά ορθότατα ο Καρλ Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, μτφ., Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1978, τ. Α', σ. 283.

6 Στην ελληνική βιβλιογραφία υπάρχουν δύο αξιόλογες μελέτες, του Διονύση Γράβαρη, «Το αίτημα της μικρο-θεμελίωσης των μακρο-κοινωνικών κατηγοριών στο θεωρητικό υπόδειγμα του αναλυτικού μαρξισμού», *Αξιολογία* 2, 1991, σ. 78-125, και του Τόλη Μαλάκου, «Σχετικά με τον «αναλυτικό μαρξισμό»», *Θέσεις* 36, 1991, σ. 51-74.

7 Κριτική της τάσης αυτής έχω αποπειραθεί στην *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, Τόρμα Σ. Καράγιωργα, Αθήνα 1995, σ. 90-91, σημ. 112, κ. σ. 215-222.

8 Η ιδέα θυμίζει, π.χ., την εξόρμηση μεταναστών από την πολιτεία της Ουλαχόμα προς δυσμάς, για την εξεύρεση κομματιών γης προς ιδιοποίηση, τα οποία είχαν προσημανθεί με φροντίδα του αμερικανικού κράτους, το Σεπτέμβριο του 1893.

9 Κ. Ψυχοπαίδη, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, Νήσος, Αθήνα 1997, σ. 55, 64, 126, 157.

10 «Ο κεφαλαιοκράτης και ο μισθωτός εργάτης, ως τέτοιοι, είναι απλώς ενσαρκώσεις, προσωποποιήσεις κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας. Είναι καθορισμένοι κοινωνικοί χαρακτήρες, τους οποίους η κοινωνική διαδικασία παραγωγής εγγράσσει στα άτομα, είναι προϊόντα αυτών των καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής», Μαρξ, *Κεφάλαιο*, ό.π., τ. Γ', σ. 1080.

11 Ιδιαίτερα μετά τις *Φιλοσοφικές έρευνες* του Βιττγκενστάϊν (L. Wittgenstein), το ζήτημα της «φυσιολογικής πλάνης», η αυστηρή διχοτόμηση «όντοφ» και «δέοντοφ», επιλύεται υπό τους όρους μιας διαλεκτικής σχέσης Λόγου, γλώσσας και ζωής. Η διχασμένη υπόσταση του υποκειμένου σε φθαρτή σωματικότητα και σε αιθέρια πνευματικότητα χάνεται, με τη συνειδητοποίηση ότι το ανθρώπινο υποκείμενο είναι ενιαίος δρων, μέσα στον κόσμο και όχι απέναντι σε αυτόν. Από διαφορετική αφετηρία, αλλά προς την ίδια κατεύθυνση θα τραβήξει και η φροϋδιανή ψυχανάλυση. Σε αντιγνωμία προς την καρτεσιανή παράδοση, το νόημα και η αλήθεια των πραγμάτων, καθώς και η βεβαιότητα ως προς αυτά, δεν ευρίσκονται εγκατεστημένα σε ένα σιωπηρό κόσμο εννοιών, διαχειρίσιμο από το νου του υποκειμένου. Η έδρα τους δεν είναι άλλη από το πολύβουο πεδίο της δραστηριότητας ύπαρξης των ανθρώπων εν κοινωνία προς αλλήλους. Ο κριτικός υλισμός του Μαρξ, ιδίως μετά τις περιφημες *Ένδεκα θέσεις σχετικά με τον Λουδοβίκο Φόουερπαχ*, υπήρξε αναμφίβολα προδρομικός ως προς την εν λόγω φιλοσοφική κατεύθυνση.

12 Και μάλιστα υποθέτοντας αξιωματικά μία περίπου διαίωνα ιδέα ανθρώπου ως υπολογιστικού οικονομικού υποκειμένου, που διακρίνεται κυρίως κατά το ότι επιζητεί τη μεγιστοποίηση ιδιοτελών συμφερόντων. Η ιδιότητα αυτή εκλαμβάνεται ως αυτό που προ πάντων καθιστά τον «οικονομικό άνθρωπο» υποκείμενο ορθολογικής δράσης. Σύμφωνα με αυτή την ανθρωπολογική – και κατ' επέκταση ηθική – προσέγγιση άλλα κίνητρα δράσης, όπως η «συμπάθεια» του Άνταμ Σμιθ (A. Smith), η αλληλεγγύη, η αυτοθυσία ή η θυσία προσωπικών συμφερόντων για ένα γενικότερο καλό, αλλά ακόμη και αυτή η ιδέα του γενικού καλού, επιτιμώνται ως μη ορθολογικά κίνητρα δράσης! Ίσως εν τέλει αυτό που φιλοτεχνείται ως η εικόνα του «οικονομικού ανθρώπου» δεν είναι τίποτε διαφορετικό από έναν υπολογιστή ανόητο (rational fool), ανίκανο να κοιτάξει πέρα από τη μύτη του.

13 Για τη libertarian απόρριψη της κοινωνικής δικαιοσύνης, ως μία παράδοξη θεωρία δικαιοσύνης, βλ. την ανάλυσή μου στην *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, ό.π., σ. 167-233.

14 Μαρξ, *Κεφάλαιο*, ό.π., τ.Γ', σ. 1079. Οι τρόποι διανομής είναι οι ίδιες οι σχέσεις παραγωγής sub specie distributionis. Οι κανονικότητες της παραγωγής και οι κανονικότητες της διανομής είναι συνθετικά στοιχεία μιας ενιαίας ιστορικής διαδικασίας, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, 1857-1858, μτφ. (3 τ.), Στοχαστής, Αθήνα 1990, σ. 642. Στο εξής παραπέμπεται ως *Grundrisse*.

15 Αυτή είναι μία από τις πολλές ενστάσεις στον εξισωτικό φιλελευθερισμό, που εγείρει προσφυώς ο Paul Warren, «Should Marxists Be Liberal Egalitarians?», *The Journal of Political Philosophy*, Μάρτιος 1997, σ. 47-68, 55.

16 Έτσι οδεύει και η επιχειρηματολογία του P. Warren, ό.π., σ. 62 κ.ε.

17 Κ. Psychopedis, «Dialectical Theory: Problems of Reconstruction», στο W. Bonefeld-R. Gunn-K. Psychopedis (επ.), *Open Marxism*, τ. 1, Pluto Press, Λονδίνο 1992, ιδ. σ. 34, 39.

18 Μαρξ, *Grundrisse*, ό.π., σ. 647. Τρανταχτή εμπειρική πιστοποίηση αυτής της εκτίμησης του Μαρξ αποτελούν σήμερα οι κανόνες που προωθεί ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου.

19 Μεθοδολογικός έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι ο Μαρξ εξετάζει ζητήματα αλλοτρίωσης και ατομιστικών στάσεων ζωής των οικονομικών υποκειμένων στην αγορά μόλις στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, αφού ήδη από τον πρώτο τόμο έχει προηγηθεί η ανατομία των ουσιαδών σχέσεων που αναπτύσσονται δομικώς στον καπιταλισμό. Αλλά και ο Έγγελος είχε ακολουθήσει παρόμοια σειρά στη διαλεκτική έκθεση των κατηγοριών στη *Φιλοσοφία του Δικαίου*. Ανέπτυξε την κατηγορία του «ανθρώπου» μετά τις νεωτε-

ρικές κατηγορίες του υποκειμένου του δικαίου και του αστού. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδη, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, ό.π., σ. 48.

20 Βλ., π.χ., Μαρξ, *Κεφάλαιο*, ό.π., τ. Α', σ. 227.

21 Μαρξ, *Κεφάλαιο*, ό.π., τ. Α', σ. 77.

22 Εκτενέστερη ανάλυση στο βιβλίο μου, *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, ό.π., σ. 76-85. Βλ. και την έξοχη ανάλυση του David Schweickart, «Capitalism, Contribution and Sacrifice», στο J. Arthur, W. H. Shaw (επ.), *Justice and Economic Distribution*, 2η έκδ., Prentice Hall, Englewood Cliffs 1991, σ. 168-181.

23 Βλ. Andrew Levine, *Arguing for Socialism*, Verso, Λονδίνο 1988, σ. 88.

24 Ομοίως ο P. Warren, ό.π., σ. 58-60.

25 Αντι πολλών βλ. John Baker, *Arguing for Equality*, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1987, σ. 81 κ. 89.

26 G.A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History. A Defense*, Princeton UP, Πρίνστον 1978, σ. 114.

27 Μαρξ, *Grundrisse*, ό.π., σ. 449.

28 Όπως της καταλογίζει π.χ. ο W. Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, ό.π., σ. 193-194.

29 Βλ. τη σχετική ανάλυση στο βιβλίο μου, *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, ό.π., σ. 86 κ.ε. Κάπως διαφορετική η τοποθέτηση του P. Warren, ό.π., σ. 66-67.

30 Έτσι ο Norman Geras, «Bringing Marx to Justice: An Addendum and Rejoinder», *New Left Review* 195, 1992, σ. 58-61.

31 Σχετικά με ορισμένες σφαλές αντιλήψεις γύρω από την «κοινωνία των δύο τρίτων» και τον «κοινωνικό αποκλεισμό», βλ. και το βιβλίο μου, *Η ανάκτηση του μέλλοντος. Πέρα από τη νεοφιλελεύθερη κυριαρχία*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1999, σ. 31 κ.ε.

32 Απεριφράστως παρατήρησε τούτο ο Μαρξ, εκτιμώντας ότι «η αλληλεγγύη ανάμεσα στους εργαζομένους και τους ανέργους διαταράζει το «καθαρό» παιχνίδι αυτού του νόμου» [scil. του νόμου της προσφοράς και ζήτησης], αφού κοινός αντίπαλός τους είναι «η δεσποτεία του κεφαλαίου», *Κεφάλαιο*, ό.π., τ. Α', σ. 663.

33 Μετά από μία παράλληλη ανάλυση, ο P. Warren καταλήγει στο πόρισμα ότι, αντιθέτως προς ό τι νομίζει ο Kymlicka, η αντίληψη του εξισωτικού φιλελευθερισμού για την ισότητα διόλου δεν απαιτεί την απόρριψη της αντίληψης του Μαρξ για την εκμετάλλευση και για την απορρέουσα κοινωνική αδικία στις σχέσεις κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας. Ο ίδιος όμως πιστεύει περαιτέρω ότι η φιλελεύθερη προσέγγιση της ισότητας μπορεί να χρησιμοποιηθεί εποικοδομητικά, προκειμένου να αιτιολογηθεί γιατί η εκμετάλλευση είναι όντως κοινωνικά άδικη, ό.π., σ. 68, συμπέρασμα που ο γράφων δεν συμμερίζεται.

34 Αποτελεί αντικείμενο άλλης συζήτησης η αποτελεσματικότητα λειτουργίας της κοινωνικής και οικονομικής δημοκρατίας, σε σύγκριση με τον σύγχρονο καπιταλισμό. Επ' αυτού πάντως πιστεύω, σε γενικές γραμμές, ότι η κεντρική διεύθυνση της οικονομίας επιβάλλεται για το συντονισμό των επί μέρους παραγωγικών μονάδων και κλάδων, όπως διασπείρονται σε περιφερειακό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. Ο καθημερινός έλεγχός της εκ των κάτω και το υψηλό επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης, το οποίο διατίθεται ήδη σήμερα, μπορούν να εξασφαλίσουν μία σφαιρική εποπτεία των οικονομικών διαδικασιών, με άριστα αποτελέσματα στην κατανομή και τη χρήση των φυσικών και των κοινωνικών πόρων. Συγχρόνως, η δημοκρατικά ελεγχόμενη κεντρική διεύθυνση της οικονομίας θα είναι σε θέση να αντιδρά ορθότερα στις ανισορροπίες που θα εμφανίζονται στις επί μέρους αγορές, σε σύγκριση με τον τρόπο με τον οποίο αντιδρούν μεμονωμένοι επιχειρηματίες, που διαθέτουν μερική και αποσπασματική γνώση του συστήματος. Βλ. γύρω από αυτά Σταύρο Ιωαννίδη, *Ανταγωνισμός, αγορά και δημοκρατία*, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, Αθήνα 1993, σ. 236.

35 Εξάλλου, ακόμη και στην κεφαλαιοκρατική οργάνωση της παραγωγής η προσωπική ικανότητα καθενός στη μακροκλίμακα της εργασιακής διαδικασίας απορροφάται στον προσδιορισμό της ανταλλακτικής αξίας επί τη βάση του κοινωνικά ωφέλιμου χρόνου εργασίας που δαπανάται για την παραγωγή κάθε εμπορεύματος ή υπηρεσίας. Βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., τ. Α', σ. 87. Παράλληλα, χάρι στον

συνεργατικό χαρακτήρα της εργασιακής διαδικασίας, συνήθως «τίποτε δεν υπάρχει που ο εργαζόμενος να μπορεί να κρατήσει και να πει: αυτό είναι δικό μου προϊόν, αυτό θα το κρατήσω για τον εαυτό μου», *Grundrisse*, ό.π., σ. 542.

36 Στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, μτφ., Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1979, σ. 153. Προφανώς σε βάση κοινωνικής αλληλεγγύης, αφού ο καθένας υπήρξε νέος, εργαζόμενος και εν συνεχεία απόμαχος της επαγγελματικής ζωής, αλλά και μπορεί να καταστεί ανήμπορος για εργασία.

37 Έτσι ήδη ο Φρ. Ένγκελς, σε επιστολή του προς τον Μπέμπελ, της 18ης Μαρτίου 1875, η οποία περιέχεται στην ελληνική έκδοση, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, στο ίδιο, σ. 35.

38 Ως απλός προϋδεασμός της συνθετότητας των ζητημάτων της σοσιαλιστικής μετάβασης, ως χρησιμεύσει εδώ η οξυδερκής γνώμη του Φρ. Ένγκελς, ότι, εφόσον και ενόσω σε αυτή τη μετάβαση διατηρείται ο νόμος της αξίας στην εμπορευματική παραγωγή, οι μεμονωμένες παραγωγικές μονάδες μπορούν να γνωρίζουν από ποια αγαθά και υπηρεσίες, ποσοτικά και ποιοτικά, έχει ανάγκη η κοινωνία μέσα από αυξομειώσεις των τιμών στην αγορά. Δηλαδή μέσω των μηχανισμών της αγοράς και του ανταγωνισμού. Πρόλογος (1884) στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας*, του Μαρξ (1847), μτφ., Αναγνωστίδης, Αθήνα χχ, σ. 18.

39 Η ισότιμη ικανοποίηση των αναγκών των ανθρώπων δεν θα πρέπει να ιδωθεί ως αυτοσκοπός, αλλά ως η βασική παράμετρος για τον αυτόνομο προσδιορισμό του ευ ζην από κάθε μέλος του ανθρώπινου γένους, με αξιοπρέπεια και με αξίωση ίσου σεβασμού ενός εκάστου. Γίνεται φανερό ότι το στοιχείο αυτό δεν επιτρέπει την ταύτιση της θέσης αυτής ούτε με την κλασική, τελειοκρατική αριστοτελική αντίληψη για την τελική αιτία της πολιτείας ούτε, πολύ λιγότερο, με το ωφελμιστικό credo.

40 Επ' αυτού παρόμοιες επιφυλάξεις εκφράζονται άλλωστε και στο βιβλίο μου, *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, ό.π., σ. 151 κ.ε. κ. 164-165.

41 Σε παράλληλη τροχιά προβληματισμού ο P. Warren, ό.π., σ. 60-62.

42 Οι επικρατούσες σχέσεις ιδιοκτησίας και ιδίως τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα πάνω σε μέσα παραγωγής ενδυναμώνουν την ελευθερία των φορέων τους, περιορίζοντας την ελευθερία των στερούμενων τέτοιων δικαιωμάτων. Επομένως ο ισχυρισμός ότι η κεφαλαιοκρατική αγορά εγγυάται την ελευθερία των ατόμων είναι αβάσιμος. «Σε καπιταλιστική οικονομία οι εργαζόμενοι μισθωτοί προσέρχονται στην αγορά εργασίας με ένα και μοναδικό εμπόρευμα, την ικανότητα προς εργασία. Είναι ελεύθεροι να το πωλήσουν ή να υποφέρουν. Πρακτικά κάθε τι άλλο στον κόσμο – κάθε τι που χρειάζεται για αξιοπρεπή διαβίωση, κάθε τι που χρειάζεται ακόμη και προκειμένου να παραγάγουν προϊόντα προς πώληση – κατέχεται από άλλους και προστατεύεται με τη δύναμη του νόμου. Πώς μπορεί κάποιος που νοιάζεται για ελευθερία να εγκρίνει κάτι τέτοιο», διερωτάται δικαιολογημένως ο J. Baker, *Arguing for Equality*, ό.π., σ. 88.

43 Και όμως το επιχείρημα αυτό, σε παραλλαγμένη και ελαφρώς λιγότερο κυνική μορφή, ακούγεται από τους ιδαλγούς του νεοφιλελευθερισμού. Αυτοί εισηγούνται τη μεταφορά κοινωνικού εισοδήματος εκ των κάτω προς τα πάνω, ώστε να ενισχυθεί η κερδοφορία του κεφαλαίου, προκειμένου οι κάτοχοι επενδύμενου κεφαλαίου να υπερνηκίσουν τις πιέσεις που υφίστανται από τον αδυσώπητο διεθνή ανταγωνισμό.